

Ahmet Rıza “Pozitivizm Din Merkezîyetçilik ve Anti-Müdahale”

Mustafa TOPUZ*

ÖZ

Bu çalışmada Ahmet Rıza'nın Türk Modernleşmesine yön veren siyasi görüşleri, pozitivizm, din, merkezîyetçilik ve müdahale karşıtlığı yaklaşımları üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır. Öncelikle Ahmet Rıza'nın siyasi görüşlerinin oluşumu hakkında fikir vermesi açısından hayatına kısaca değinilmiş; ardından eserleri incelenmiştir. Son olarak Ahmet Rıza'nın siyasi görüşlerinin nasıl bir modernleşme modeline işaret ettiği, bu modelin sistematik ve tutarlı fikirlerden mi yoksa çelişkili fikirler karmaşasından mı oluştuğu sorularına cevap aranmıştır. Bu amaçla öncelikle Ahmet Rıza'nın benimsediği Pozitivist görüşle tezat oluşturan İslami düşünceye eserlerinde sıkça yer vermesi üzerinde durulmuştur. Ahmet Rıza'nın bu İslami görüşlere karşı söylemlerini siyasal ve toplumsal alanın dışında dile getirmesi, onun dine pragmatik bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir. Rıza'nın benimsediği bu pragmatist din anlayışının, benimsediği merkezîyetçi ve müdahale karşıtı yaklaşımlarla ve nihayetinde pozitivist görüşle yakın ilişki içinde olduğu bilinmektedir. Ahmet Rıza'nın düşüncelerini şekillendiren Pozitivist düşünce aynı zamanda Türk modernleşme hareketini de şekillendiren bir düşüncedir. Bu anlamda Türk modernleşme hareketi merkezîyetçi ve müdahale karşıtı bir harekettir. Alternatif bir modernleşme görüşü olduğu iddia edilen ve Ahmet Rıza'nın fikirlerine karşı konumlandırılan görüş ise anti-merkezîyetçi ve müdahale yanlısı bir görüştür.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Pozitivizm, Din, Merkezîyet, Adem-i Merkezîyet, Anti-Müdahale, Müdahale.

Ahmet Rıza “Positivism Religious Centralization and Anti-Intervention”

ABSTRACT

In this study, Ahmet Rıza's political views that shaped Turkish Modernization were tried to be revealed through his approaches to positivism, religion, centralism and anti-interventionism. First of all, Ahmet Rıza's life is briefly mentioned to give an idea about the formation of his political views; then his works are analyzed. Finally, an answer is sought to the questions of what kind of a modernization model Ahmet Rıza's political views point to, and whether this model consists of systematic and consistent ideas or a confusion of contradictory ideas. For this purpose, first of all, Ahmet Rıza's frequent inclusion of Islamic thought in his works, which contrasts with the Positivist view he adopted, is emphasized. The fact that Ahmet Rıza expressed his discourses against these Islamic views outside the political and social sphere shows that he adopted a pragmatic approach to religion. It is known that this pragmatist understanding of religion adopted by Rıza was in close relation with the centralist and anti-interventionist approaches he adopted and ultimately with the positivist view. The Positivist thought that shaped Ahmet Rıza's thoughts is also an idea that shaped the Turkish modernization movement. In this sense, the Turkish modernization movement is a centralist and anti-interventionist movement. The view that is claimed to be an alternative modernization view and positioned against Ahmet Rıza's ideas is an anti-centralist and pro-interventionist view.

Keywords: Modernization, Positivism, Religion, Centralism, Decentralization, Anti-Interference, Interventionism.

1. Giriş

Türk modernleşmesinde, Yeni Osmanlılardan Jön Türklere gelindiğinde, düşünsel karmaşanın azaldığı, aynı doğrultuda, dini/İslâmî önceleyen görüşlerin de yerini, kısmen seküler/dünyevi olana bıraktığı gözlemlenmektedir. Bu durum bir bakıma, modernleşmecî görüşün, düşünceler karmaşasından sistematik/tutarlı bir düşünsel aşamaya doğru evrildiğine de işaret etmektedir.

Nitekim Şerif Mardin Jön Türklerin programının kendilerinden önceki kuşak olan Yeni Osmanlılar'a göre daha yalın, sistematik ve kısmen de daha tutarlı bir düşünsel çerçeveye sahip olduğunu ifade etmektedir (Mardin, 1983, s. 12). Bu yaklaşımı modernleşme “eylemi”nin yol haritası olarak görmek de

* **Corresponding Author/Sorumlu Yazar**, Öğr. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi, m.topuz@artvin.edu.tr
Makalenin Gönderim Tarihi: 07.01.2023; Makalenin Kabul Tarihi: 30.05.2023

Citation/Atf: Topuz, M. (2023). Ahmet Rıza “pozitivizm din merkezîyetçilik ve anti-müdahale”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51, 454-472. <https://doi.org/10.52642/susbed.1231023>

mümkündür. Bir başka ifadeyle, sistemli ve tutarlı bir görüş ortaya koyabilme çabasının itici gücünü, eyleme geçme istekliliği oluşturmuştur.

Yine Mardin'e göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma tehlikesi Jön Türkler'i, daha pratik, daha hızlı sonuçlar elde etmeye, kısaca eyleme geçmeye yöneltmiştir (Mardin, 1983, s. 12). Jön Türk hareketi içerisindeki gruplardan birisi olan ve Ahmet Rıza'nın başını çektiği Batıcı/modernleşmeci düşünce sistematığı takip edildiğinde bu durum daha da netlik kazanmaktadır.

Toplumun bilimsel doğrular (pozitivizm) doğrultusunda yukarıdan aşağı tasarlanması ve bir bakıma kökten dönüştürülmesi Ahmet Rıza'nın görüşlerinin temelini oluşturmaktadır. Buradan hareketle Türk modernleşmecilerinin izleyeceği yol haritası hakkında bir fikir edinilebileceğini söylemek mümkündür.

Böylesine bir kökten dönüşüm eyleminin (ya da modernleşmenin) düşünsel altyapısını, kısmen de olsa ortaya koymaya çalışan Ahmet Rıza, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Çalışmada, öncelikle Ahmet Rıza'nın hayatına değinilmiş ve bu bağlamda da Batıcı fikirleri (ve bu bağlamda pozitivizmi) benimsemesine neden olabilecek (varsa) ipuçları aranmıştır. Sonrasında, Ahmet Rıza'nın eserleri hakkında kısa bilgiler verilmiş ve bu eserlerdeki ortak özellikler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Ahmet Rıza'nın siyasi görüşlerinin tartışıldığı çalışmanın ikinci bölümünde, Türk modernleşme hareketine yön veren ve aynı zamanda Ahmet Rıza'nın görüşlerinin temelini oluşturan pozitivizm, din, merkezîyetçilik ve anti-müdahalecilik konularındaki yaklaşımları ele alınmıştır. Bu bağlamda, Ahmet Rıza'nın dinin/İslam'ın siyasal/toplumsal yaşamdan soyutlanmasını öngören pozitivist felsefeye bağlılığı ile aynı zamanda dine/İslam'a olan ısrarlı vurgusunun yol açtığı çelişkili durum da sorgulanmıştır.

Son olarak, Ahmet Rıza'nın, bir yandan Batıcı Pozitivizme kökten bağlılığına, diğer yandan da (dini/İslami delillerle, tartışmalarla desteklediği) ısrarlı bir Batı eleştirisine ilişkin görüşlerine değinilmiş; bu eleştirileri etrafında şekillenen anti-müdahaleci ve merkezîyetçi yaklaşımları incelenmiştir.

2. Ahmet Rıza'nın Hayatı ve Eserleri

2.1. Hayatı

Ahmet Rıza, dedesi Zahire Nazırı Rıza Efendi'nin İstanbul Boğazı'nda Vanıköyün'de bulunan konağında (Şehsuvaroğlu, 2001, s. 5) 1859 yılında doğmuştur (Ebüzziya, 1989, s. 127).¹ Babası, Ziraat ve Darphane Nazırlığı, (Akşin, 1997, s. 356). Şura-yı Devlet (Danıştay) ve (1876'daki ilk Meclis'te) Ayan Meclisi üyeliği yapmış "İngiliz" lakaplı (Şehsuvaroğlu, 2001, s. 5)² Ali Beydir (Ebüzziya, 1989, s. 124). Ali Bey, erken yaşlarından itibaren çevresinde Avrupalı düşünce ve tavırlarıyla tanınmış, aynı zamanda Mustafa Reşid Paşa'nın (1800-1858) da dikkatini çekebilmiş bir kişiliktir. Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasının akabinde 1879 yılında Konya'ya gönderilmiş ve burada vefat etmiştir. Ahmet Rıza'nın annesi ise, ataları Türk (Şehsuvaroğlu, 2001, s. 5). olan Avusturyalı bir Hıristiyan ailenin kızı Naile Hanımdır. Naile hanım sonradan Müslümanlığı seçmiştir (Ebüzziya, 1989, s. 124).

Konya'ya sürülmüş olan babası "İngiliz" lakaplı Ali Bey ve Avusturya kökenli annesi sayesinde genç yaşta Batı kültürüyle tanışmış olan Ahmet Rıza'nın (Uğurlu, 2009, s. 287) düşünce dünyasını etkileyen bir başka gelişme de, Konya'da babasının yanında kaldığı yıllarda, Anadolu'nun köy ve kırsalından etkilenmiş olmasıdır. Kendisini gençliğinde derinden etkilediğini söylediği Anadolu köylerinin ve Anadolu köylüsünün durumu hakkındaki görüşleri, Ahmet Rıza'nın Fransa'da ziraat öğrenimi yapmayı istemesiyle sonuçlanmıştır (Berkes, 2008, s. 393). Bu sebeple, Mektebi Sultanî'yi (Galatasaray Lisesi) bitirdikten sonra bir süre Hariciye Nezareti Tercüme Kalemî'nde kâtiplik yapmış, (Akşin, 1997, s. 356) ardından, ziraat eğitimi almak amacıyla 1884'de Fransa'ya gitmiştir. Buradaki üç yıllık eğitimini tamamlayarak tekrar yurda dönmüştür (Fındıkoğlu, 1962, s. 5).

Ahmet Rıza, yurda döndükten sonraki süreci "*Anıları*"nda şöyle anlatmaktadır (Rıza, 2001, s. 13):

"...Babamın vefatını haber aldım. İstanbul'a avdetimde kendime bir iş aradım. Kimse beni ne çiftliğine aldı; ne de bir sermaye koyarak bir çiftlik işletmek istedi. Nihayet hiç arzu etmediğim

¹ Ahmet Rıza Bey'in doğum tarihi hakkında bir kesinliğin olmadığını görmekteyiz. Doğum tarihi olarak zikredilen 1859, 1858 ve 1857 tarihlerinden, en çok karşılaşılan 1859 tarihidir. Haluk Y. Şehsuvaroğlu, Ahmet Rıza'nın doğum tarihini 1957 olarak vermektedir (Şehsuvaroğlu, 2001, s. 5). Ziyad Ebüzziya'ya göre bu tarih 1858'dir (Ebüzziya, 1989, s. 127).

² Kırım savaşı sırasındaki İngiliz subay ve erleriyle görüşmesi ve dil bilmesi, halkın kendisini "İngiliz Ali Bey" diye anmasının nedeni olarak gösterilmektedir (Şehsuvaroğlu, 2001, s. 5).

halde hükümet işine girmeğe mecbur oldum. Ziraat Nazırı Arap Hakkı Paşa'ydı. Nezarette bana bir iş olmadığını söyledi. Fransa'da bir ziraat darülfünunu ve üç büyük ziraat mektebi var, her sene yüzden fazla talebe çıkıyor, herkes iş buluyor. Bizim memleketimizde ise ziraata dair bir şey yapılmadığı ve yapılacak birçok iş bulunduğu halde kendi parasıyla tahsil etmiş gelmiş bir adama iş yok deniliyor. Maarif Nezaretine müracaat ettim. 2400 kuruş maaşla bana Bursa'da İdadî-i Mülkî Mektebi Müdürlüğü ile kimya dersini verdiler. Kabul ettim. Bursa Maarif Müdürü, Veli Efendi namında bir şahıs idi. Sekiz ay sonra Nazır Münif Paşa beni, beyanı memnuniyet ederek üç bin kuruş maaşla Bursa Maarif Müdürü yaptı. . ."

Bursa Maarif müdürü olduğu sırada Ahmet Rıza, Fransız Devriminin 100. yılı nedeniyle açılan bir sergiye katılmak bahanesiyle izin alarak 1889'da Paris'e gitmiş; (Kuran, 1945, s. 16) burada Batıcı/modernist fikirleri yakından inceleyebilmek amacıyla memuriyet görevinden istifa ettiğini bildirmiştir (Akşin, 1997, s. 359). Bir süre Fransız Pozitivistlerin başında bulunan Pierre Laffitte'den³ dersler almış (Kuran, 1945, s. 17), Auguste Comte'un (1798-1857) Pozitivist fikirlerini bu sayede daha yakından tanıma fırsatı bulmuştur (Turan, 2010, s. 599). Aynı süreçte, II. Abdülhamid'e (1842-1918) gönderdiği "Layihalar"da eğitim alanında yapılması gereken ıslahatlar hakkında önerilerde bulunmuştur (Çavdar, 2008, s. 65). Bununla birlikte Paris'te bulunduğu aynı dönemde Jön Türk Hareketine de katılmış ve Hareketin lideri konumuna yükselmiştir (Tunaya, 2011, s. 51).

II. Meşrutiyet ilan edilince 25 Eylül 1908 tarihinde İstanbul'a dönmüş olan Ahmet Rıza, Meclis-i Mebusan seçimlerinde İstanbul mebusu seçilmiştir. Daha sonra da oy birliği ile Meclis-i Mebusan Başkanı olmuştur. Ancak 1909 (31 Mart Vaka'sı) ve 1910 yıllarındaki olaylar nedeniyle İttihatçılarla arası açılmıştır. Ardından, 1912'de, Padişah tarafından, Ayan Meclisi üyeliğine atanmıştır. 1913 yılındaki Babıalî Baskını nedeniyle İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan ilişkileri tekrar kopma noktasına gelen ve Cemiyet'ten ihraç edilen Ahmet Rıza, Mütareke evresinde, bu sefer Padişah Vahdettin tarafından Ayan Meclisi Başkanlığı'na getirilmiştir (Kocabaşoğlu, 2010, s. 177).

Sonraki süreçte, Damat Ferit Paşa'yla anlaşmazlığa düşmüş ve yönetime ağır eleştiriler yöneltmiştir. Sonuçta, 1919 yılında Mustafa Kemal'in isteğiyle yeni kurulacak devleti tanıtmak amacıyla Fransa'ya gitmiştir (Kocabaşoğlu, 2010, s. 177). Ahmet Rıza'nın bu üçüncü Fransa seyahati dört yıl sürmüş, 1923 yılında, (Turan, 2010, s. 599) Lozan Anlaşması'ndan sonra yurda dönmüş ve siyasi yaşamdan çekilerek anılarını⁴ yazmaya koyulmuştur 26 Şubat 1930'da da ölmüştür (Kocabaşoğlu, 2010, s. 177).

Bu bilgiler ışığında, Ziyettin F. Fındıkoğlu (1901-1974), Ahmet Rıza'nın doğumundan 1930 yılındaki ölümüne kadar olan yaşam sürecini dört (4) öneme ayırmaktadır. Bunlar (Fındıkoğlu, 1962, s. 5):

Başlangıçtan Paris'te ziraat tahsiline gidişine kadar olan dönem (1858 — 1884);

Yurda dönüş ve Bursa Maarif Müdürü iken tekrar Paris'e gidiş ve Fransa ikameti dönem (1889-1908);

Memlekete dönüşünden Mütareke'ye kadar olan dönem (1908-1918);

Ve vefatına kadar olan dönem (1918-1930).

Fındıkoğlu, ayrıca, Ahmet Rıza'nın, siyasi görüşlerine ilişkin eserlerini ve de Pozitivist felsefeye dayalı düşünsel ürünlerinin çoğunu, yetmiş bir yıllık ömrünün ikinci devresinde (1889-1908 yılları arasında) meydana getirdiğinin altını çizmektedir (Fındıkoğlu, 1962, s. 5).

2.2. Eserleri

Ahmet Rıza'nın Fransızca ve Türkçe olan eserleri şunlardır;

1) **Layihalar** (Sultan Abdülhamid'e sunulmuş 5 layiha), Paris (Rıza, 1988, s. VII):

Layihalar, Ahmet Rıza'nın 1889 senesinde gittiği Paris'ten II. Abdülhamit'e göndermiş olduğu ıslahat önerilerini içermektedir (Fındıkoğlu, 1962, s. 8). *Layihalar*'da, sadece milletlerin ilerlemelerinin nedenlerini ve geri kalmış halkların geriliklerine sebep olan unsurları incelemiş; incelemelerin sonucunda, ülkeyi ve halkı içinde bulunduğu tehlikeli durumdan kurtarmak için eğitimden, müspet bilimleri yaymaktan başka yol olmadığını Padişah'a bildirmiştir (Berkes, 2008, s. 394). Ancak bu önerilerinin hiçbirini Padişah tarafından dikkate alınmamıştır (Fındıkoğlu, 1962, s. 8).

2) **Cevat Paşa'ya Layiha** (Sadrazam Cevad Paşa) broşür olarak basılı (Rıza, 1988, s. VII).

3) **Tolerance Muslumane** (İslamiyet'te Serbesti-i Ayın), 1897 Paris (Rıza, 1988, s. VII).

³ Auguste Comte'un 1857'de ölümünden sonra Pierre Laffitte, Pozitivist hareketin başı olarak onun yerini almıştır (Zürcher, 2009, s. 52).

⁴ Tarihi bir belge niteliği taşıyan anıları 1988'de "Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Anıları" adıyla yayımlanmıştır.

İslami hoşgörüyü göstermek için kendi döneminde yazılmış Türkiye ve İslam tarihi üzerine temel bazı Fransızca çalışmalara da başvurmuş ve bu kısa kitabın layihalarından daha değerli olduğu ifade edilmiştir (Ülken, 2017, s. 174). Ahmed Rıza'nın bu eseri, Müslümanların insani yaklaşımlarına karşı Batı'nın düşmanlıklarının örnekleri ile doludur. Bu örneklerin tamamı da Batılı yazarların eserlerinden alınmış itiraflardan oluştuğu görülmektedir (Ebüzziya, 1989, s. 126).

4) *La Crise de l'Orient* (Buhran-ı Şark/Doğu'nun Buhranı), 1907 Paris (Rıza, 1988, s. VII).

Ahmet Rıza, 1907 yılında Fransızca olarak yazmış olduğu bu eserini, Lozan müzakerelerinin ardından yurda döndüğünde tekrar gözden geçirmiş; 1907 sonrasındaki gelişmeleri de Eser'e eklemeyi amaçlamış, ancak ölümü nedeniyle bu düşüncesini gerçekleştirememiştir (Hami, 1988, s. 8).

5) *Echos de Turquie* (Türkiye'den Haberler/Yankılar), 1920 Paris (Rıza, 1988, s. VII).

Ahmet Rıza, bu kitabında mektup, bildiri ve makalelerini toplamıştır (Tunaya, 2008, s. 438).

6) *Vazife ve Mes'uliyet* (Padişah ve Şehzade, Asker, Kadın, üç ayrı broşür. Türkçe), 1907-1908 Paris (Rıza, 1988, s. VII).

"*Vazife ve Mes'uliyet*" adı bir yayın serisine verilmiş genel bir addir. *Kitap; "Padişah ve Şehzadeler", "Askerler" ve "Kadınlar"* başlıklı üç ayrı kitapçıktan oluşmaktadır. Kitap, zamanın düşünsel atmosferinin izlerini taşır. Ve özde, mevcut durumdan hoşnutsuzluğun bir ifadesidir. Dolayısıyla, bu hoşnutsuzluğun giderilmesi için neler yapılması gerektiğine ilişkin önerileri içermektedir (Ebüzziya, 1989, s. 126). Bu önerilere göre, en büyük düşman cehalettir. Buna çare olarak da toplumun eğitim açısından bilinçlendirilmesi, modern tanrının tanıtılması ve uygulanması gerekmektedir. Ayrıca, halkın maddi refahı da artırılmalıdır (Gündüz & Bardak, 2011, s. 23).

Üç kitapçıktan oluşan "*Vazife ve Mes'uliyet*" kitabının en önemli kitapçığının "*Kadın*" isimli kitapçık olduğu ifade edilmektedir. Comte'un "*kadınlar*" hakkındaki görüşlerinden esinlenmiş olduğu gözlemlenen Ahmet Rıza, Maarif Müdürü (Millî Eğitim Müdürü) iken edindiği tecrübeleri bu eserine yansıttığı ve kadın eğitimine ayrı bir önem atfettiği ileri sürülmektedir (Ebüzziya, 1989, s. 126). Bu bağlamda, Ahmet Rıza, toplumsal ilerlemenin en önemli dinamiklerinden birinin eğitilmiş kadınlar olduğuna dikkati çekmektedir (Gündüz & Bardak, 2011, s. 25). Ona göre, daha iyi çocuklar/nesil yetiştirebilmek için eğitilmiş/kültürlü kadınların varlığı bir zorunluluktur (Mardin, 1983, s. 13). Ahmet Rıza, kadın eğitimine vurgu yaparken de sık sık İslami referanslara başvurması dikkate değerdir (Gündüz & Bardak, 2011, s. 25).

"*Padişah ve Şehzadeler*" isimli kitapçıkta, devletin üst kademe yöneticilerinin eğitimi üzerinde durmakta; Şehzadelerin yetersiz ve kötü eğitildiklerinin altını çizmektedir. Bu durumu toplumu ve devleti felakete sürükleyebilecek bir neden olarak değerlendirmektedir. Çözüm olarak da yine eğitimin iyileştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir (Gündüz & Bardak, 2011, s. 24).

Kahire'de basılan "*Asker*" isimli kitapçıkta ise, ordunun modern anlamda talimi ve eğitimini ele alan Ahmet Rıza, askeri yenilgilerin nedenini ordudaki modern eğitim eksikliğine bağlamıştır. Ona göre devleti kurtaracak güç modern anlamda eğitilmiş bir ordudur (Gündüz & Bardak, 2011, s. 25).

7) *La Failite Morale de la Politique Occidentale en Orient* (Batı'nın Doğu Politikasının Ahlaken İflası), 1922, Paris (Rıza, 1988, s. VII).

Ahmet Rıza'nın tarihi ve sosyolojik bir inceleme olan (Tunaya, 2008, s. 438) bu son eseri, Batılı yazarların eserlerinden derlenmiş itiraflardır. "*Batı'nın Doğu Politikalarının Ahlaken İflası*" adıyla Türkçe'ye çevrilmiş olan eserin, Hristiyan Avrupa'nın İslam dünyasına bakış açısını göstermesi açısından da kayda değer olduğu vurgulanmaktadır (Ebüzziya, 1989, s. 126).

Ahmet Rıza, bu eserinde dini taassupla hareket eden Batılıların, nefret ve düşmanlık hisleriyle Türklere ve Müslümanlara yaptıkları işkence ve haksızlıkları doğrudan doğruya Avrupalı yazarlardan referansla anlatmaktadır. Batı Kamuoyunun dikkatini çekmek amacıyla yazılan bu eserin, bir nebze de olsa amacına ulaştığını söylemek yanlış olmayacaktır (Ebüzziya, 1989, s. 126).

Yine bu eserde dikkati çeken bir diğer konu, Ahmet Rıza'nın serzeniş ve eleştirilerini, Batılıların İstanbul ve Anadolu'yu işgal ettikleri bir sırada dile getirmesidir. Dolayısıyla, Ahmet Rıza'nın bu eleştirilerini, emperyalist yayıncılığa karşı oluşan bir tepkinin ifadesi olarak da görmek mümkündür (Turan, 2010, s. 587).

Bu nedenle Ahmed Rıza "Batı'nın Doğu Politikasının Ahlaki İflası" adlı kitabında Avrupa'nın Türkiye politikasının ahlak kavramını içermediğini ve Batı'nın haklarını her zaman "kaba kuvvet" yoluyla elde ettiğini belirtmektedir. Ahmed Rıza'ya göre, İslam dünyasının (ve de Türkiye'nin) ekonomik zenginliklerine

dönük saldırganlık, Batı siyasetinin esasını oluşturmaktadır (Turan, 2010, s. 588). Kısaca, Ahmet Rıza, bu eserinde, anti-emperyalist bir yaklaşım sergilemektedir.

8) Muhtelif Fransızca dergi ve gazete makaleleri (Rıza, 1988, s. VII)

9) Fransızca Meşveret (Meşveret) gazetesinde imzalı ve imzasız makaleleri (1895-1908), (1-202 sayı), Paris-Türkçe Meşveret gazetesindeki imzalı ve imzasız makaleleri, Paris, Brüksel. (1895-1898), (1-20 sayı) (Rıza, 1988, s. VII):

İttihatçı bir yayın organı olarak, II. Meşrutiyetin ilan edilmesinde çok önemli bir rolü olduğu bilinen (Kocabaşoğlu, 2010, s. 176) "Meşveret"⁵, 1895'te Paris'te kurulmuş ve 15 günlük aralarla Fransızca ve Türkçe dillerinde dönemin toplumsal, siyasal ve ekonomik sorunlarına ilişkin makaleler yayımlamıştır (Ramsour, 2013, s. 35). Meşrutiyet'in başına kadar (1908) kesintisiz çıkan derginin⁶ başyazarı hep Ahmed Rıza olmuş ve (Ülken, 2017, s. 170) "Ebü'l-Ahrar (Özgürlüklerin Babası)" Ahmet Rıza adıyla özdeşleşmiştir (Kocabaşoğlu, 2010, s. 176). Meşveret'in ilk sayısında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi programı olarak kısa bir metin yayınlanmış olduğu da ayrıca belirtilmelidir⁷ (Turan, 2009, s. 23).

"Meşveret" in Fransızca ekinde, Comte'un görüşlerinden başka görüşlere de rastlanılmakla birlikte, Dergi'de, Ahmet Rıza'nın görüşlerinin temel dayanağını oluşturan Pozitivizmin, hâkim anlayış konumunda olduğu görülmektedir (Mardin, 1983, s. 152). Bu doğrultuda Ahmet Rıza, Paris'te pozitivistlerin yayın organı olarak bilinen *Revue Occidentale* isimli dergide *Meşveret*'in Fransızca ilavesinin yayınlanacağını duyururken, derginin nizam/ordre ve ilerleme/progrés anlayışları çerçevesinde hareket edileceğini duyurmuştur (Ramsour, 2013, s. 35-36). Nitekim, Dergi'nin başında, *Pozitivistler*'in şiarı, "*Ordre et Progrés* (Düzen ve İlerleme)" kelimeleri yazılı idi⁸ (Ülken, 2017, s. 174). Ayrıca, derginin Fransızca adı olan "Mecheveret" in hemen altında derginin bir "Jön Türk" organı olduğu yazılıydı (Mechveret, 1897, s. 1).

Fransızca *Mechveret*'te ayrıca, özellikle Türkler hakkında Avrupa kamuoyunu bilgilendirme, Avrupa devletlerini ve devlet yöneticilerini etkilemeye yönelik bildirimler, makaleler ve açık mektuplar da yayımlanmıştır (Özcan, 2004, s. 397).

Türkçe "*Meşveret*"te ise, en çok İmparatorluğun gerilemesi, parçalanması ve milliyetçilik sorunlarına odaklanılmıştır (Mardin, 1983, s. 143). Bu bağlamda, Ahmet Rıza'nın Türkçe "*Meşveret*"te en çok işlediği konular; "yabancı müdahalesi" ve "kapitülasyonlar"dır (Özden, 2009, s. 122-123). Kısacası, Ahmet Rıza'nın Türkçe "*Meşveret*"te de "*Batı'nın Doğu Politikasının Ablaken iflası*" adlı eserinde olduğu gibi, üzerinde en çok durulan konulardan biri yine "*emperyalizm karşılığı*" olmuştur (Mardin, 1983, s. 143). Emperyalizm karşısı bu söylemleri, Ahmet Rıza'nın diğer birçok eserinde de görmek mümkündür.

10) Şura-yı Ümmet Gazetesi (1902-1908)'inde ve **Osmanlı** (1897) gibi çeşitli diğer Jön Türk gazetelerindeki yazıları (Rıza, 1988, s. VII):

Bu gazeteyi 1902 Jön Türkler'in Kongresi'nden sonra müdahale karşıtları çıkartmaktaydı. *Şuray-ı Ümmet* (Hanioglu, 1981, s. 196); 10 Nisan 1902'den 7 Nisan 1910'a kadar Kahire ve Paris'te, Meşrutiyet'ten sonra ise duruma hâkim olmaya başlayan Cemiyet'in daha radikal, militer ve Türkçü olan kolunun yayın organı olarak İstanbul'da yayınlanmıştır (Kocabaşoğlu, 2010, s. 188).

⁵ Meşveret'in, yazı kadrosunda Ahmed Rıza'nın dışında, Hoca Kadri Efendi, Sâî takma adıyla yazan Şerafeddin Mağmumî, gene takma adla yazan Abdullah Cevdet Bey gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimleri de vardı. Bir süre sonra bunlara Muhafazakâr grubun lideri olduğu ileri sürülen Mizancı Murad da katılacaktır. 1902 Kongresi'nden sonra ise, "*Osmanlı*" gazetesi müdahale yanlısı grubun yayın organı oldu. Prens Sabahaddin, daha sonra Terakki gazetesinde iyice biçimlenecek olan düşüncelerini burada işlemeye başladı (Hanioglu, 1985, s. 846-847).

⁶ *Meşveret*, 1897'den sonra yalnızca Fransızca olarak yayın hayatına devam etmiştir (Mardin, 1983, s. 125).

⁷ Mechveret, 1897 Türk-Yunan çatışması üzerine 35. sayıda yayınlanan bir makalede Osmanlıların kusurlu olduğunu söyleyince Cemiyet'in resmi yayını olmaktan çıktı. Aristidi Efendi tarafından kaleme alınan bir makalede Girit'teki isyancılar haklı gösteriliyordu. Cemiyet üyeleri buna karşı çıktı ve tekzip istedi. Ahmed Rıza bunu reddedince Cemiyet'ten çıkarıldı. Gazete II. Meşrutiyet'ten sonra 202. sayısıyla yayın hayatına son verdi (Özcan, 2004, s. 397).

⁸ Pozitivistlerin şiarı "*ordre*" ve "*progrés*" söylemlerinde ısrar edilmesinin, cemiyetin dinsizlikle suçlanmasına yol açacağını ve bunun da Halife Abdülhamid'in elini güçlendireceğini fark eden Ahmet Rıza, *Meşveret*'in 32. sayısından itibaren bu kelimeleri dergiden kaldırmıştır (Ramsour, 2013, s. 41). Bilindiği üzere, aynı doğrultuda Cemiyet'in ismi de *ordre/düzen* ve *progrés/ilerleme* değil; *union/birlik*/*ittihat*" ve *progrés/ilerleme*/*terakki*" olarak belirlenmiştir.

Ahmet Rıza Bey'in *Şuray-ı Ümmet*'te⁹ Türkçe olarak ifade edilen görüşlerinin, esasta, *Meşveret*'te çıkan fikirlerden çok farklı olmadığı gözlemlenmektedir (Mardin, 1983, s. 133). Nitekim Ahmed Rıza da, anılarında, Türkçe *Meşveret*'i, Kahire'de, *Şuray-ı Ümmet* adıyla yayımlamaya başladıklarını ifade etmektedir (Rıza, 2001, s. 20).

"Osmanlı" ise Ahmed Rıza Bey'in Cemiyet'in muhafazakâr kanadıyla ters düşmesi ve Mizancı Murad'ın¹⁰ Sultan Abdülhamid'in önerisini benimseyerek İstanbul'a dönmesi üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fikirlerini duyurmak amacıyla 1 Aralık 1897'de yayın hayatına başlayan¹¹ ve 15 gün aralıklarla yayımlanan bir gazetedir. Şerif Mardin'e göre "Osmanlı", İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin görüşlerini rahatlıkla ifade edebildikleri "Abdülhamid karşıtı" bir parti gazetesiydi (Kocabaşoğlu, 2010, s. 178).

Ayrıca, "*Osmanlı*"da, Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na bakışının Haçlıların (Haçlı seferleri) yaklaşımıyla aynı olduğu tezi sıklıkla vurgulanmaktaydı. Bu bağlamda, "*Osmanlı*"nın da "*Meşveret*" gibi anti-empyralist bir çizgide olduğu söylenebilir (Mardin, 1983, s. 117).

11) *Revue Occidentale* (Pozitivistlerin dergisi)'daki makaleleri (1896-1908), Paris (Rıza, 1988, s. VII).

Ahmet Rıza'nın, *Revue Occidentale*'de yayınlanan ilk makalesi İslam'ın sosyal gelişmeye (ve dolayısıyla Pozitivizme) Hristiyanlıktan daha elverişli olduğu konusuna ilişkindi. Bu bağlamda Ahmet Rıza, bu dergideki yazılarıyla, İslam medeniyetinin çöküşünde İslam'ın rolü olduğunu ileri süren Batı kökenli fikirleri çürütme çabası içerisinde olmuştur (Mardin, 1983, s. 136). Bu bağlamda, Dergi'de Türklerin ve Türkiye'nin tanımına da ağırlık verilmiştir (Ramsour, 2013, s. 105).

12) *Pozitivist Review*'deki makaleler, (1900-1908) Londra (Rıza, 1988, s. VII).

Bu dergi, Fransızca yayınlanan *Revue Occidentale*'nin İngilizce baskısıdır (Ramsour, 2013, s. 105).

13) *Hatırat* (Cumhuriyet Gazetesinde tefrika), Haluk Şehsuvaroğlu kalemiyle, (26.1.1950-19.02.1950) (Rıza, 1988, s. VII).

3. Ahmet Rıza'nın Siyasi Fikirleri

3.1. Pozitivizm ve Din (İslam)

Pozitivizm, 19. yüzyılın ilk yarısında, Batı Aydınlanması'nın Fransa'ya özgü bir türü¹² olarak ortaya çıkmış (Özlem, 2002, s. 457) ve 19. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'daki bütün fikir alanlarına yayılmıştır (Mardin, 1983, s. 49). Pozitivizm esasen olumsuzlukların sebebini kültürde ve dinde bulan bir anlayışı merkeze almaktadır (Özipek, 2005, s. 236). Bu çerçevede, Batı modernliğini yerel nitelikli kültür ve dinden ayırarak, onun, her topluma uyarlanabilen akılcı bir düşünme ve eylem tarzına dönüştürülebilmesi, Pozitivizmi evrensel bir model haline getirmektedir (Göle, 2000, s. 99).

Bu modele göre, doğada geçerli olan genel yasaların aynısı toplumların yapısında da mevcuttur. Bu yasalar toplumsal yaşam için de geçerlidir (Comte, 2009, s. 111). Dolayısıyla doğada geçerli olan bu yasalar toplumlarda da aranmalı, bulunmalı ve doğa bilimlerinin metodolojisi sosyal ve siyasal alanlara da uygulanmalıdır¹³ (Yıldırım, 2004/1, s. 109).

⁹ Kahire ve Paris'te yayımlandığı dönemde Sami Paşazade Sezai, Silistreli Hamdi, Ahmed Ferid gibi isimler öne çıkar, Ahmed Rıza Bey bir süre geri planda kalır (Kocabaşoğlu, 2010, s. 188).

¹⁰ Ahmet Rıza'nın Cemiyet içindeki nüfuzuna karşı çıkan ilk kişi Mizancı Murat olmuştur. Mülkiye'de öğretmenlik yaptı ve edebi ve gazetecilik faaliyetleriyle ünlendi. Bu faaliyetlerin en önemlilerinden biri, sansürle devamlı sorunlar yaşayan ve kendisine Mizancı lakabını kazandıran "Mizan" gazetesini çıkarmasıydı (Zürcher, 2003, s. 35).

¹¹ "Osmanlı" gazetesinin kadrosu Abdullah Cevdet, İshak Sukûti ve Tunalı Hilmi'den oluşuyordu. Gazete yaklaşık yedi yıl boyunca yayımlandı ve Jön Türk gazeteleri arasında en yüksek tirajlardan birine sahip oldu. Osmanlı gazetesi Fransızca ve İngilizce ekler de yayınlamıştır (Hanioglu, 1985, s. 846). Derginin Fransızca ekinde "Osmanlı" başlığının hemen altında derginin bir "Jön Türk" organı olduğu yazmaktadır (Osmanlı, 1897, s. 1).

¹² Pozitivizmin, Fransa'da akılcı bir görüşe (rasyonalist) dayanırken; İngiltere'de, hemen hemen bütünüyle, duyumcu ve deneyci (amprist) bir felsefe hâkimdi. Bir başka farklılık ise, Fransa'nın toplum teorisinde bütünlükçü, siyasal teoride merkezîyetçi/laik/üstenci ve otoriter bir yapıda olmasıdır. İngiltere'ye baktığımızda toplum teorisinde liberal, siyasal teoride ise Adem-i merkezîyetçiliğin (yerinden yönetimin) hâkim olduğu gözlemlenmektedir (Özlem, 2002, s. 458). Bu bağlamda, İttihat ve Terakki Fırkası'nın Fransız modelini benimsediği söylenebilir (Göle, 2000, s. 99). Muhafız grup olarak, Prens Sabahattin grubu Desmolins ve Le Play'den esinlenen bir İngiliz Pozitivizmini benimsemiştir (Yıldırım, 2004/1, s. 113).

¹³ Pozitivizmi eleştirenlere göre, doğa bilimleri ve sosyal bilimler farklı paradigmalara dayanmaktadır. Sosyal bilimler, doğa bilimlerinin gelişim modellerinden çok farklıdır (Vergin, 2022, s. 170). Pozitivist görüş doğa bilimleri ve sosyal bilimlerin birlikteliğini "açıklama" tezine dayandırırken, karşıt görüş "anlama" tezine dayanır ve insan faaliyetlerinin kendine özgü anlamları olduğunu belirterek doğa bilimlerinden farkını ortaya koyar (Bottomore & Nisbet, 2010, s. 311).

Bu yaklaşımda, toplumlar "ortak/evrensel toplumsal doğaya" sahiptirler. Bu ortak/evrensel toplumsal doğada, benzer durumlar aynı sonuçlara yol açar. Daha açık bir ifadeyle, toplumlar ne kadar farklı inançlara, geleneklere ve siyasi düzenlere sahip bulunurlarsa bulunsunlar; Batı'yı modernleştiren koşullar geri kalmış toplumlarda (Osmanlı'da) bir kez oluşturulduktan sonra modernleşme sağlanmış olacaktır (Özlem, 2002, s. 458). Bu durum bize, Osmanlı'daki Batılılaşma/Modernleşme hareketlerinin, Batı'da Pozitivizmin ortaya çıkışıyla aynı döneme denk gelen, Tanzimat'la birlikte başlamasının bir tesadüf olmadığını göstermektedir (Özlem, 2002, s. 457).

Nüveleri Tanzimat Dönemi'nde görülmekle beraber¹⁴, Pozitivizmin Osmanlı modernleşmesindeki esas başlangıcının Yeni Osmanlı hareketine mensup Şinasi'yle birlikte olduğu söylenebilir. I. Meşrutiyet'ten sonraki süreçte ise, Pozitivizm Yeni Osmanlılar'ın uzantısı olarak görebileceğimiz Jön Türkler içerisindeki Ahmed Rıza'nın temsil ettiği (ve aynı zamanda Türk modernleşme hareketine yön veren) bir felsefi akım olarak karşımıza çıkmaktadır (Işın, 1985, s. 356).

Dolayısıyla, Pozitivist felsefesinin Türk Modernleşmesindeki yerinde Ahmet Rıza'nın¹⁵, inkâr edilemez bir rolü olduğunu söylemek abartı olmayacaktır (Korlaelçi, 2009, s. 215). O kadar ki, Ahmet Rıza, Comte'un sloganı olan "*ordre et progrès* (Nizam/Düzen ve Terakki/ilerleme)"nin, Cemiyet'e isim olarak verilmesini teklif etmiş¹⁶, kabul görmeyince, "*ordre* (düzen)" kelimesini "*union* (birlik)" kelimesiyle değiştirerek "*Union et Progrés* (İttihat/Birlik ve Terakki/İlerleme)", Cemiyet'in resmi adı olarak kabul edilmiştir (Korlaelçi, 2009, s. 215). Bunda, Türk modernleşme hareketinin hedefiyle Pozitivistlerin "*düzen içinde gelişme*" arayışlarının örtüşmesinin önemli bir rolü olduğu ileri sürülmektedir (Göle, 2004, s. 21).

Daha yakından bakıldığında, Pozitivizmin (ve dolayısıyla Comte'un) "*Ordre et Progrés*" şiarındaki "*Ordre*", durağan bir denge durumunun söz konusu olduğu bir "düzen" in ifadesidir¹⁷ (Işın, 1985, s. 357-358). Comte tarafından sosyal statik alan olarak da adlandırılan bu "*düzen*", bir toplumun değişmeyen (ancak gelişebilen) ve onun özgün varoluşunu sağlayan bir işleve sahiptir (Timur, 1994, s. 101).

"*Progrés* (ilerleme/terakki)"¹⁸ ise, dinamik, devamlı bir değişme ve gelişmeye dayalı seküler yasalar (dolaysız bir ifadeyle insan "aklı") tarafından düzenlenen bir toplumsal alana karşılık gelmektedir (Işın, 1985, s. 357-358). Yine Comte tarafından Sosyal dinamik (maddi alan) olarak tanımlanan "*ilerleme/terakki (progrés)*",¹⁹ "*düzen* (ordre)" tarafından biçimlendirilmektedir. Ve her ikisinin birbirine doğrudan bir bağla bağlı bulunduğu vurgulanmaktadır (Timur, 1994, s. 101). Nitekim ilerlemenin başlamış olması, öncelikle düzenin sağlanmış olması şartına bağlıdır (Mardin, 1983, s. 136).

Gerçekten de, Comte, "düzen" in tüm "ilerleme"lerin ön koşulu olduğunu ve bu bağlamda "düzen" in nihai amacının (hedefinin) "ilerleme" olduğunu belirtir. Comte'a göre "ilerleme" esasta "düzen" in

¹⁴ 19. yüzyılda Tanzimat olarak bilinen reform hareketi pozitivist bir toplum mühendisliğini esas alıyordu (Mardin, 2015, s. 150).

¹⁵ Ahmed Rıza'nın pozitivistlerden ilk haberdar olması 1887'de İstanbul'da Dr. Robinet'in Auguste Comte ile ilgili kaleme aldığı bir kitap dolayısıyla olmuştur. Dönem, bu türden felsefi yayınların Osmanlı aydın kesimlerinde oldukça ilgi gördüğü bir dönemdir. Ahmed Rıza'nın pozitivistleri keşfettiği yıl olan 1887 yılında pozitivist Beşir Fuad'ın intihar etmiş olması, Osmanlı muhafazakâr kesimlerinin pozitivism ve maddeciliğe yönelik güçlü bir seferberlik başlatmasına neden oldu olmuştur (Işın, 1985, s. 356).

¹⁶ 3 Haziran 1889 tarihinde, "*İttihad-ı Osmanî*" (Osmanlı birliği) adıyla bilinen örgüt daha sonra "*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*" adını alacaktır (Tunaya, 2011, s. 51). Ahmet Rıza, kurulacak cemiyet adının "*İttihad-ı İslam* (İslam Birliği)" değil, bütün Osmanlıların kapsayacak bir ad olan "*İttihat ve Terakki*" olması gerektiğini fikrini savunmuştur (Mardin, 1983, s. 29). Nitekim O'na göre, "*İttihat ve Terakki*", "*İttihad-ı İslam*"a göre daha Osmanlıcı (dolayısıyla kapsayıcı) bir yaklaşıma karşılık gelmektedir (Turan, 2010, s. 587).

Ahmet Rıza anılarında bu süreci şöyle anlatmaktadır:

"*İttihat ve Terakki Cemiyeti, ben Paris'teyken kuruldu. Önce adını İstanbul'da İttihad-ı İslam (İslam Birliği) koymuşlardı. Ben değiştirdim.*

Bizde türlü uluslar bulunduğu ve bunların tümünün haklarına saygı gösterileceği düşünülerek, ya İttihad-i Osmani demek ya da maksadın daha kapsamlı olduğunu göstermek için İttihat ve Terakki demek uygun olacağını bildirdim. Öylece kabul edildi" (Rıza, 2001, s. 13).

¹⁷ Bu "düzen" ideolojik anlamdaki muhafazakârlıkta, durağan, değişmez ilahi (dini/İslami) yasalar tarafından oluşturulmuş önceden beri var olmuş sonrasında da hep var olacak ilahi bir düzendir. Pozitivistlerin düzeni ise, insan eliyle oluşturulmuş seküler olanı işaret eden bir düzendir. Düzen asla değişmemeli. Ancak bir kere değiştirildikten/oluşturulduktan sonra kurulan yeni düzenin muhafazası artık, ideolojik muhafazakârlığın değil durumsal muhafazakârlığın konusudur. Kurulan düzen artık ilahi bir düzen değil, seküler bir düzendir. Böylece Comte'un da muhafazakâr olarak değerlendirilebileceği alan ideolojik muhafazakârlık değil, durumsal muhafazakârlık olabilecektir.

¹⁸ "Terakki" fikri 19. yüzyılda Pozitivist düşüncenin bir ürünü olan "ilerleme/terakki/progrés", evrimci bir dünya görüşünü yansıtırken 1. Dünya Savaşıyla birlikte yerini köklü dönüşümleri işaret eden devrimci hareketlere bırakmıştır (Toprak, 2013, s. 385).

¹⁹ Comte, sosyal dinamik bir alan olarak konumlandığı "ilerleme"nin "teolojik", "metafizik" ve "pozitivist" aşamalardan oluştuğunu ifade etmektedir (Comte, 2009, s. 116). "Düzen", pozitivist aşamadaki akla dayalı bir düzene karşılık gelmektedir (Freyer, 2021, s. 61).

gelişmesinden başka bir şey değildir. Çünkü doğanın "düzen"i, zorunlu olarak, tüm olası "ilerleme"lerin gücünü kendi bünyesinde barındırmaktadır. O halde "ilerleme" özünde "düzen" ile özdeş ve "düzen" in açığa çıkması "ilerleme"yi işaret etmektedir (Comte, 2009, s. 112).

Diğer yandan, Comte'un, ilerlemenin düzen içerisinde olması gerektiğini ileri süren bu paternalist (üsten dayatmacı) anlayışa dayalı toplum görüşü, Onun bu yönüyle, aynı zamanda, muhafazakâr görüş içerisinde değerlendirilebilmesinin nedenini oluşturmaktadır²⁰ (Öğün, 1997 Güz, s. 104). Bu noktada, aynı değerlendirmenin Ahmet Rıza hakkında da yapıp yapılamayacağı sorusu akla gelmektedir.

Böyle bir soruyu akla getirebilecek haklı sebeplerin varlığı söz konusudur. Ahmet Rıza'nın Fransa'daki ilk yazılarından başlayarak siyasi görüşlerinin neredeyse tamamını İslami argümanlara dayandırması (Ebüzziya, 1989, s. 126), bu görüşü destekler niteliktedir. Bu bağlamda Ahmet Rıza, çok daha ileri giderek, daha önce de ifade edildiği gibi, hatta İslam'ın "pozitivist" görüşe Hıristiyanlıktan daha uygun ve yatkın olduğunu öne sürmüştür²¹ (Çavdar, 2008, s. 66). Ona göre, "*İslam, dinlerin en mükemmeli, en makulü ve insani olanı, sosyal bakları tanıyan ve sosyal değeri bulunan tek dindir*" (Ebüzziya, 1989, s. 126).

Ahmet Rıza'nın, bu yaklaşımı, bize, dini/İslam'ı bir engel olarak görmediğini, aksine dinin toplumsal/araşsal işlevinden alabildiğine yararlanma gayreti içerisinde olduğunu göstermektedir.²² Comte'un, toplumun yönlendirilmesinde dini inançların çok önemli bir rolü olduğunu ve dolayısıyla dikkate alınmaları gerektiğini özellikle vurgulamış olması (Mardin, 1983, s. 133), Comte'cu görüşlere sıkı bağlılığı bilinen Ahmet Rıza'nın, neredeyse bütün siyasi görüşlerini İslam'ı delillerle meşrulaştırma çabalarını anlaşılabilir kılmaktadır.

Bu nedenle, Yeni Osmanlılar'daki yoğun "*İslam*"ı vurgu,²³ Ahmed Rıza'nın düşünsel dünyasında yerini her ne kadar pozitivizme bırakmış olsa da, o, İslam'ı referanslara sıklıkla başvurmaktan yine de geri durmamıştır (Sönmez, 2012, s. 5). Ahmet Rıza'nın, "eğitim" konusundaki fikirlerini İslami görüşlerle temellendirmeye çalışması, pragmatik din yaklaşımının güzel bir örneğini teşkil etmektedir.

Nitekim memleketin gelişebilmesi ve bağımsızlığını kazanabilmesi için, toplumu eğitmekten Başka çözüm yolu olmadığı uyarısında bulunan Ahmet Rıza, Hz. Muhammed'in, "*ilim tahsil etmek her Müslümana farzdır*", sözünü hatırlatarak bilgiye bu ölçüde değer biçen başka herhangi bir din olmadığına dikkat çeker (Ebüzziya, 1989, s. 126).

Ahmet Rıza'nın, yine, eğitime ilişkin, İslami görüşlere dayanarak, ortaya koyduğu şu ifadeleri de oldukça anlamlıdır (Rıza, 1988, s. 171):

"O devirde, İslam dünyasında âlim, mubarıpten daha üstün sayılıyordu. Bunu gösteren birkaç düsturu hatırlatalım: "*Cenab-ı Hak'ın indinde, ilimle meşgul olan, Allah uğruna savaşıp daha makbuldür*"; "*ilim aramak, ibadete, oruca ve cihada müreccaptır*"; "*ilimle bir saat meşgul olmak, bütün bir gece dua etmekten faydalıdır.*"

²⁰ Comte'un muhafazakâr görüş içerisinde değerlendirilmesinde, "düzen" vurgusunun yanında toplumun çekirdeğini/temelini "birey" in değil "aile" nin oluşturulduğu (Işın, 1985, s. 357) yönündeki görüşlerinin de etkisi vardır. Ayrıca, Comte'un aşağıdaki ifadeleri, onun muhafazakâr olduğu değerlendirmelerini adeta haklı kılmaktadır:

"...Muhalefet adını taşıyanlara karşı her zaman derin bir nefret ve tüm yapıcı devlet adamlarına karşı gizli bir sempati duymuşumdur. Genel yeniden yapılanmanın her yerde başlıca gereklilik olduğu bir yüzyılda, açıkça eskimiş malzemelerle inşa edenler bile bana her zaman salt yıkıcılardan daha tercih edilebilir görünmüştür. Resmi muhafazakârlarımızın ellerinin kollarının bağlı olduğu doğrudur, ancak saf devrimcilerimiz bana zamanımızın gerçek ruhuna daha da yabancı görünüyor..." (Comte, 2009, s. 2).

²¹ Rıza'nın bu görüşlerinin doğrudan Comte'tan esinlendiği açıktır. Nitekim Comte, Mustafa Reşit Paşa'ya yazdığı mektupta İslam'ın pozitivizmin nihai hâkimiyetine Katoliklikten daha yatkın olduğunu belirtmiştir (Comte, 2012, s. 26). Comte'a göre pozitivizmin evrensel ve bütüncül anlayışı ile İslam'ın ruhani ve seküler güç ayrımı yapmaması ve evrensel bir bakış açısına sahip olması arasında bir örtüşme mevcuttur (Comte, 2012, s. 36-37).

²² Süleyman Hüsnü Paşa (1838-1892) ise 1892 yılında yazdığı layihasında "felsefe-i cedide" (yeni felsefe) olarak adlandırdığı Pozitivizmi sapkın inançlardan biri olarak nitelendirmiştir. Hatta bu sapkın yeni felsefeye karşı yazılacak kitabın Fransızcaya çevrilmesini önermiştir. Bu durum, Osmanlı devlet adamlarının pozitivizmin yıkıcı etkisine yaptıkları vurguyu göstermektedir. Jön Türk hareketiyle birlikte bu anlayış zamanla değişmiş ve Ahmet Rıza bu değişimin ön saflarında yer almıştır (Derinçil, 2007, s. 97-98).

²³ Yeni Osmanlılar dönemi Osmanlı dini dünya görüşünde önemli bir gelişmeye sahne olmuş, o zamana kadar ulemanın münhasır alanı olan dini tartışmalara ulema dışındakiler de dâhil olmuştur. Sonuç olarak, İslam'ın bu yeni "özel" sesi, seküler ve dini düşünürler tarafından eşit paylaşılan ortak bir tema haline gelmiştir. (Mardin, 2015, s. 151).

Bununla birlikte, Ahmet Rıza'ya göre, eğitim konusunda en önemli görev "kadın"lara düşmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi, o, daha iyi çocuklar/nesil yetiştirebilmek için eğitilmiş/kültürlü kadınların varlığını bir zorunluluk olarak görmektedir (Mardin, 1983, s. 13). Ve bu konudaki görüşlerini de yine İslami delillerden yola çıkarak ortaya koymaya çalışmaktadır.

Ahmet Rıza, bir Hadis-i Şerif'ten örnek vererek, ilim tahsil etmenin erkek ve kadına eşit derecede farz olduğunu; ilim tahsil etmek için Çin'e gidilmesinin her ikisi için de geçerli olduğunu altını çizerek ve sorar: "Bu iki emre hanımlar niçin icabet etmiyor?" Ve devamla şöyle der: "Kadına ilim baram olsaydı şeriat alenen men ederdi. İslam'ın en kavi ve en parlak asırlarında birçok fukaha, üdeba zühura gelmezdi." (Gündüz & Bardak, 2011, s. 132). Dahası, Ahmet Rıza, "cennet anaların ayakları altındadır" söyleyecek kadar kadını öne çıkaran ve insan kabul eden tek dinin İslam olduğunu ısrarla vurgulamaktadır (Ebüzziya, 1989, s. 126).

Diğer yandan -yukarıdaki sözleri söyleyen kişiden beklenmeyecek bir biçimde- Ahmet Rıza, 27 Aralık 1885'te Paris'ten kız kardeşine yazdığı mektupta şöyle der (Korlaelçi, 2009, s. 217-218):

"...Ben kadın olsaydım dinsizliği ihtiyar eder ve İslam olmasını istemezdim. Üzerime üç karı ve istediği kadar odalıklar almasına cevaz veren, kocama cennette huriler hazırlayan, başımı yüzümü dolap beygiri gibi örttüğüden maada beni her eğlenceden men eden kocama boşmamamak, döver ise sesimi çıkartmamak gibi daima erkeklerle hayırlı, kadınlara müzır kanunlar bir din benden uzak dursun derim. Tubafl! Bu da bir nevi sinir bastalığı olmalı, dine dair bahis açıldı mı kendimi zaptta muktedir olamıyorum."

Ahmet Rıza, yine kız kardeşine yazdığı bir mektubunda aynı eleştirel din yaklaşımını sürdürür (Korlaelçi, 2009, s. 217-218):

"...O çocukluklardan vazgeç, namaz kılacağım diye ayaklarını üşütme, namazına, orucuna itirazın ara sıra yazdığım şeyler biliyorum ki gücüne gidiyor, seni hiddetlendiriyor... Ah Fabriye'ciğim seni, anlamayarak okuduğun Kur'an'dan, dünyadan ve ne olduğunu bilmeyerek inandığın cennetten, hâsılı itikadında ne kadar mukaddes şey varsa hepsinden fazla severim..."

Ayrıca, Ahmet Rıza'nın benzer bir yaklaşımını, dünyevi (seküler) olanın dini (ilahî) olana tercih edilmesi gerektiğini öngören görüşlerine (Pozitivizme) Padişahı ikna etmeye çalışırken de sürdürdüğünü görmekteyiz. Buna ilişkin Padişah'a gönderdiği layihasında Ahmed Rıza; "cibanın kudret ve serveti vatanımızda toplansa kavanini tabiyenin hükümünü değiştiremez. Kürrei arzın üzerindeki dağlar, nehirler nasıl bir kanunu tabi ise, hayati o küreye merbut olan insanlar da herşey de kavanini tabiyyeye itaat ve inkiyat etmeye mecburdurlar" demektedir (Çavdar, 2008, s. 66).

Bir başka layihasında ise, yukarıdaki tersine, bu sefer (ve yeniden yüzünü İslam'a/dine dönerek) dini/İslami görüşlerle temellendirdiği "meşrutiyet" yanlısı fikirlerine Padişah'ı ikna etmeye çalıştığına tanık olmaktadır. Bu amaçla, meşrutiyetin ilanı konusunda padişahın dini duygularını harekete geçirebilmek için²⁴ Peygamber, Hazreti Ebubekir ve Hazreti Ömer'den bazı misaller de aktarır (Berkes, 2008, s. 394).

Ahmet Rıza'nın, din konusundaki bu çelişik²⁵ tavır ve tutumları, "dinin, yerini tamamen pozitivist düşünceye bırakmaya kadar dinden kesinlikle vazgeçilmemesi gerektiği" şeklindeki yine kendisi tarafından ortaya konulan öneriler göz önünde bulundurulduğunda, izah edilebilir olmaktadır. Ahmet Rıza'ya göre, Brezilya'da görüldüğü gibi pozitivizm bir din olarak kabul edildiğinde, İslam tümüyle bir kenara atılabilir (Korlaelçi, 2009, s. 218). Buna göre, dini esaslara dayanan geleneksel toplum, yerini, pozitivizme dayalı modern topluma bırakmakta ve modern toplumunun dini adeta pozitivizm olmaktadır²⁶.

²⁴ Ahmet Rıza Bey'in çabalarının herhangi bir etkisi olmadığı, çünkü Abdülhamit'in Kanun-ı Esas-i tartışmaları sırasında bu tür hikâyeleri Yeni Osmanlılar'dan zaten öğrenmiş olduğu ileri sürülmektedir (Berkes, 2008, s. 394).

²⁵ Yeni Osmanlılar hareketine bakıldığında da, genel eğilim, İslâm şeriatı ile Batı liberalizmi arasında eklektik bir denge kurma yönündeydi. İslâmî naslar bu dengenin çerçevesini pozitif bilim anlayışıyla birlikte çiziyordu. Ve din olgusu kamuoyunun genel tercihlerini yönlendirdiği için, yapılan reformlarda her zaman bu çifte standardın izlerini bulmak mümkündür (Işın, 1985, s. 356).

²⁶ Comte, pozitivizmin kurucusu olarak, pozitivizmi insanlık dinini ilan etmiş ve bu din için bir ilmi yazmıştır (Comte, 2009, s. 10). İlmihalinde Comte, gelişmiş toplumlarda evrensel bir din arayışının boşuna olduğunu ve hiçbir deneyimin, hiçbir doğaüstü inancın bu en üst düzey arzuyu tatmin edemeyeceğini savunmuştur. Ona göre, evrenselliği hedefleyen iki tek tanrılı din bile uyumsuzdur ve başarılı olamamıştır (Comte, 2009, s. 5-6). Bu nedenle Batı Avrupa'da tektanrıcılık, on beş yüzyıl önce çoktanrıcılık kadar modası geçmiş ve zararlıdır (Comte, 2009, s. 424). Comte'a göre (pozitivist) dinin pratik alanı, duygular ve eylemler arasındaki doğal ayırımı bir sonucu olarak iki bölüme ayrılır. Teorik alan ise, inancın tek mümkün temeli olan akla karşılık gelir (Comte, 2009, s. 9). Pozitivizm önce sevgiyi, ardından düzeni gerçek din olarak kabul ettikten sonra, son olarak insanlığın tamamen ilerlemesine, özellikle de ahlaki ilerlemeye tam olarak uyarlanmış tek din olarak kabul edilmelidir (Comte, 2009, s. 187).

Ahmet Rıza'nın bu görüşleri, bazı çevrelerce dinsizlikle itham edilmesine neden olmuştur. Dahası, 31 Mart Vakası (1909) sırasında dönemin Adliye Nazırı, Ahmed Rıza sanılarak linç edilmiştir (Sönmez, 2012, s. 3). Şeriatın yürürlükte olduğu bir dönemde dini/İslam'ı bir devlet düzeni olarak değil de tamamen kişisel bir inanç olarak kabul etmesi onu böyle bir duruma sokmuş olabileceği değerlendirilmektedir (Ebüzziya, 1989, s. 129).

Ahmet Rıza'nın dinsizlik ithamlarına verdiği cevap ise, şöyle olmuştur (Rıza, 2001, s. 81-82):

"Bir takım edepsiz herifler benim aleyhimde bulundular, bana dinsiz dediler. Ben onların övdiği bir insan olsam üzülürdüm. Onlar benim gözümde, benliklerini terbiye etsinler. (31 Mart'ta dinsizliğimden söz edenlere karşı yazdığım makaleyi Ayastefanos'ta Sabri ve Hamdi Efendi'lere vermiştim; basmadular)...Din nedir? Yalnız dua mı? İbadet mi? Beni dinsizlikle suçladıkları sırada hacdan dönen birkaç yüz Türk'ü, Araçların tekbir getirerek kestiklerini gazetede okumuştum. Hacuları kesen bu Araçlar, benden daha çok mu Müslümanlardırlar?"

Mardin'e göre de, Ahmet Rıza, dini, toplumun birleştirici bir unsuru olarak görmekte ancak, dine *Vahy-i İlahi* olarak hiçbir değer vermemektedir (Mardin, 1983, s. 136). Nitekim Ahmet Rıza da "...İslam'ı savunarak söylediğimiz her şeyle her tarafta görüldüğü gibi, bir dini değil adalet ve insanlığı savunmak istedik" (Korlaelçi, 2009, s. 218) demektedir.

Kısaca, İslam karşıtlığının Batı'nın Doğu'ya yönelik siyasetinin temel bir ögesi olduğu gerçeği (Özden, 2009, s. 123), Ahmet Rıza'nın bu politikalara karşıtlığını dini/İslami söylemler üzerinden ortaya koymasını kaçınılmaz kılmıştır. Bu bağlamda, Ahmet Rıza'nın, "...bir dini değil adalet ve insanlığı savunmak istedik" sözlerinin, dönemin emperyalist saldırılarına karşı bir tepkinin yansıması olduğu söylenebilir²⁷ (Malkoç, 2017, s. 123).

Çoğunluğu Müslüman olan, işgal altındaki bir ülkede kitleleri harekete geçirecek bir "katalizör" olarak "dine/İslam'a" yapılan bu zorunlu (ve ısrarlı) vurgunun, önce de ifade edildiği gibi, Pozitivist yaklaşımın bünyesinde barındırdığı pragmatik din yaklaşımının kaçınılmaz bir sonucu olduğu gerçeği de göz ardı edilmemelidir.

3.2. Anti-Müdahale ve Merkeziyetçilik

Ahmed Rıza'ya göre, İslami bir coğrafya olarak Doğu, kalıcı barış ve sükûnetin olduğu bir yerdir. Ancak, bu barış ve sükûnet, Batı'nın saldırganlıklarıyla son bulmuştur. Batı'nın Doğu'ya karşı olan bu saldırganlığı, Haçlı Seferleri'nden modern dönemlere kadar değişmeden süregelmiştir (Turan, 2010, s. 595).

Ancak, Ahmet Rıza'nın deyişle, öncesinde başat faktör olan "*İslam aleyhtarlığı*" yerini, "*Toprak kazanmakla özdeşleşen maddi menfaat*" bırakmış (Rıza, 2015, s. 18); bu sefer, İslam ülkelerine ve onların ekonomik varlıklarına yönelik "insanlık dışı" saldırganlık, Batı siyasetinin esası haline gelmiştir. Bu nedenle Ahmed Rıza, daha önce de bahsi geçen "*Batı'nın Doğu Politikasının Ahlaken İflası*" adlı eserindeki "*ahlak*" eksenli eleştirilerini Batı'nın emperyalist yayımlarına yöneltmiştir (Turan, 2010, s. 589)

Bu eleştiriler bağlamında Rıza, Meşveret'in Fransızca ekindeki yazısında; "...genel çıkar, hiçbir büyük gücün Boğazlara ve İstanbul'a sahip olmamasını gerektirir... Türkiye üzerinde hâkimiyetini genişletecek olan büyük gücün, muazzam bir siyasi ve ticari nüfuz elde edecektir... Rusya, bir ayağını Çanakkale Boğazı'na, diğerini de Sund'a koyduğu zaman eski dünya köleliğe dönüşecek ve özgürlük Amerika'ya göç edecektir..." gibi görüşleri haklı bulduğunu ifade etmektedir (Rıza, 1897, s. 1).

Ahmet Rıza, bir yandan "*Aydınlanma*" ve "*İlerleme*" gibi Batıcı kavramları önemseyip, siyasi görüşlerinin merkezine koyarken diğer yandan da içerisinde bulunulan konjonktürde Batı'nın yayımlarına saldırganlığına tanık olmaktadır (Turan, 2010, s. 589). Bu durumun bir sonucu olarak, Ahmet Rıza'nın, Batı'ya karşı olan ahlaki eleştirilerini toplumsal yaşamın modernleştirilmesinden ayırdığına tanık olmaktadır (Turan, 2009, s. 27). Bakıldığında da Ahmet Rıza'nın; "*Batı'nın barbar politikası beni nasıl şiddetle isyan ettiriyorsa, onların fikri gelişmeleri, ilmi keşifleri ve bunların uygulamalarını o derece kuvvetle takdir ve hürmetle karşılıyorum*" (Rıza, 1988, s. 31)

Bu bağlamda, pozitivist dinde ibadet ritüeli, insan duygularının doğrudan gelişimine, bireylerin ve dolayısıyla toplumun akıl temelinde sürekli olarak ilerlemesine ve insanlık için çabalamasına dayanır (Comte, 2009, s. 62).

²⁷ Tanzimat reformlarının bir parçası olarak kurulan okullarda yetişen yeni aydınlar, İslam'ı temel bir toplumsal mesele olarak ele aldılar. İlk olarak 1870'lerde ortaya çıkan bu entelektüel grubun temel amacı, emperyalizme karşı yeni bir İslami birlik, bir dayanışma ruhu inşa etmek için Müslümanları harekete geçirmektir (Mardin, 2015, s. 151). Ahmet Rıza'nın söylemlerini bu çerçevede değerlendirmek yerinde olacaktır.

dediğini görmekteyiz. Bununla birlikte, aynı konuya ilişkin benzer bir yaklaşımla, "*Batı'nın Doğu Politikalarının Ahlaken İflası*" eserinde sıklıkla dile getirdiği, "... Maddî medeniyet, en üst noktada 'ahlak'a erişmek için bir basamak olduğunu unuttuğu anda zararlı bir kuvvet haline alır..." (Rıza, 1988, s. 27) uyarısında da bulunmaktadır.

Ahmet Rıza'ya göre, bu "zararlı kuvvetler", bir ülkeyi ele geçirmek ve varlıklarına el koymak için herhangi bir haklı neden ileri süremezler ise bu ülke halklarının aşağı (medenî olmayan) bir ırka mensup olduklarını; bu insanlara medeniyet getirmenin kendilerine verilmiş ilahî bir hak olduğunu iddia etmektedirler (Rıza, 1988, s. 25). Rıza, bu duruma olan tepkisini ise, şu sözleriyle ortaya koymaktadır (Rıza, 1988, s. 40):

"Gerçekten de, hiçbir Hıristiyan devletin Müslümanların vicdanlarına kaideler yerleştirmeye ve hayatlarını tanzim etmeye kalkışmaya, özellikle ahlaki yönden, asla hakkı yoktur. Her bir memleketin en uygun bulunduğu usulü, kendi başına seçmesi ancak kendisine ait bir haktır. Yabancı devletlerin saldırganlıkla, kaba kuvvetle yaptıkları müdahaleye, millî irade karşı koyar. Başkalarına çeki düzen vermeye kalkınlar, evvela kendi hallerini gözden geçirmeli, kendi hatalarını giderme yollarını aramalı ve her şeyden evvel medeniyet ve mutluluk getireceği bahanesiyle, işgal ettiği ülkelerin idarelerine intizam sağlamalıdır."

Kısaca Ahmet Rıza, medeniyet kavramının ahlaken iflas ettiğine ilişkin iddialarını medenileştirme misyonuna ilişkin serzenişleriyle birleştirir (Turan, 2009, s. 29). Ahmet Rıza'nın üstadım dediği Pozitivist Pierre Lafitte'in kendisine söylemiş olduğunu beyan ettiği "*Batı, Doğu'yu düzeltmeye kalkışmadan evvel kendi tereddidini/soyusuzlaşmasına çare bulmalıdır. Hıristiyanların insan neslini idare etmeye kalkışmasından daha manasız ve daha küstah bir iddia tasavvur edemiyorum*" (Turan, 2009, s. 40) ifadeleri de bu bağlamda oldukça anlamlıdır.

Buna göre, Ahmet Rıza'nın, dışarıdan Osmanlı'nın içişlerine karışılmasını son derece sakıncalı bulduğuna şüphe yoktur (Malkoç, 2017, s. 123). Diğer bir söyleyişle, Ahmet Rıza'nın görüşlerinde, yabancı müdahalesine karşıtlık hayati bir öneme sahiptir (Sönmez, 2012, s. 112). Nitekim, Rıza'ya (ve grubuna) göre, dış müdahale Osmanlı'nın egemenlik haklarını yok saymak anlamına gelmekteydi (Durukan, 2009, s. 145-146). Ahmet Rıza'nın şu ifadelerini bu durumun somut bir örneği olarak görmek mümkündür. "*Amerikan mandasını isteyip istemediğimizi sordular. Ben yanıt verdim; mandadan, himayeden maksadın ne olduğu sordum. Siyasal bağımsızlığımıza en küçük bir zarar verecek bir himayeyi, istemediğimizi söyledim ve Türkler kendilerine efendi değil dost istiyorlar...*" (Rıza, 2001, s. 102-103).

Bu bağlamda, Sina Akşin, İttihat ve Terakki'nin, aynı zamanda, ulusçu (merkezci) bir görüşü benimsemesinde, Ahmet Rıza'nın, pozitivist görüşlerinin yanında, "*müdahale karşıtlığı*" konusundaki kararlı tavrının da etkili olmuş olabileceğini ileri sürmektedir (Malkoç, 2017, s. 124). Buna göre, Ahmet Rıza'nın Batı'ya karşı olan bu (haklı) güvensizliğinin ve dolayısıyla müdahale karşıtlığının, Türk siyasi yaşamında neredeyse günümüze kadar uzanacak olan çok önemli etkileri olduğunu söylemek mümkündür. Bu etkilerin, merkezci / âdem-i merkezîyetçi, müdahaleci / anti müdahaleci karşıtlıkları üzerinden gelişen siyasi oluşumların bir sonucu olduğu söylenebilir.

Bu siyasi oluşumların, daha öncesinde de var olmakla birlikte²⁸, belirgin bir biçimde ortaya çıkışlarının, meşrutî bir yönetim için mücadele eden tüm grupların katılımıyla 1902'de yapılan ilk İttihat ve Terakki Kongresi²⁹ olduğu bilinmektedir. Bu Kongre, her ne kadar Jön Türk grupları arasında ortak bir program oluşturmak amacıyla toplanmış olsa dahi (Çavdar, 2008, s. 19-20) sonuçta emperyalizme karşı takınılacak tavır konusunun gündeme gelmesiyle birlikte, tam aksi yönde, Jön Türk hareketinin iki ana düşünce akımına bölünmesiyle sonuçlanmıştır (Turan, 2009, s. 25). Daha açık bir ifade ile bu Kongre'den sonra

²⁸ Yeni Osmanlı Namık Kemal'in de güçlü bir merkezîyetçilik yanlısı olduğu ifade edilmektedir. Nitekim N. Kemal, Federal bir sistemin Osmanlı birliğinin parçalayacağı düşüncesindedir. Daha sonraki süreçte aynı yaklaşımın Ahmet Rıza tarafından da sürdürülmüş ve bu yaklaşım Prens Sebahattin grubuyla arasındaki ayrılığın temel nedenini oluşturmuştur (Berkes, 2008, s. 312). Adem-i merkezîyetçiliğin ise Mithat Paşa'ya kadar gidebileceği ileri sürülmektedir (Berkes, 2008, s. 358).

²⁹ Sultan'ın yakın akrabası olan Prens Mehmet Sabahattin (1877-1948) Paris'te toplanan sürgündeki ilk Jön Türk Kongresi (1902)'nin örgütleyicisidir. Bu Kongre, Jön Türk hareketinin iki ana eğilimi arasındaki temel ayrılıkların açık bir kopma noktasına gelmesiyle sona erer. Bu ayrılıkların birincisi, askerlerin "devrim"e katılımı sorunudur. İkincisi, reformların gerçekleştirilmesi için Avrupa müdahalesine başvurulup başvurulmayacağı konusunda ortaya çıkar. Ahmed Rıza müdahale karşıtı hareketin ön saflarında yer alırken, Prens Sabahattin dış garanti/yardımlar formülü üzerinde durur (Göle, 2004, s. 75-76). Kopuş, iki bağımsız örgütlenmenin kurulmasıyla belirginleşir: Ahmed Rıza'nın örgütünün adı Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Prens'ininki Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkezîyet Cemiyeti adını alır (Durukan, 2009, s. 146).

birbirlerinden bariz bir ayrışma yaşayan iki ayrı anlayışın/grubun³⁰ varlığı söz konusu olmuştur (Aydın, 2009, s. 117). Bu iki gruptan çoğunlukta olanlar "*müdahaleci*" bir anlayışı benimserken; azınlıkta olan grup ise "*müdahale karşıtı*" bir anlayıştan yana olmuşlardır (Reyhan, 2008, s. 39).

Çoğunlukta olan "*müdahale*" taraftarları, Prens Mehmet Sabahattin (1877-1948) önderliğindeki "*liberalist-federalci*" "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti" olarak bilinen gruptur (Bayur, 1991, s. 298). Frederic Le Play'in³¹ (1806-1882) düşüncelerinden esinlenen Prens Sabahaddin (ve grubunun), "Adem-i Merkezîyetçi" ve "Teşebbüs-ü Şahsi"ci³² olmasının yanı sıra yabancı müdahalesine taraftarlığı da belirgin özelliği olarak öne çıkmaktadır (Özden, 2009, s. 123). Bu grubun dayandığı modernleşme yaklaşımı, İngiltere devlet yönetim modeline dayalı,³³ geleneklerle uyumlu, ılımlı ve tedrici bir yenileşme modeline karşılık gelmektedir (Yayla & Seyitdanlıoğlu, Bahar-Yaz 1998, s. 10-11).

Bu modelde, yine Le Play'in görüşleri doğrultusunda, modernleşmenin aşağıdan yukarıya doğru, toplumdaki yola çıkılarak gerçekleştirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır³⁴ (Lewis, 2008, s. 313). Buna göre, Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi, dine dayalı toplumsal düzeni kökünden bozmuş olduğundan dini temellere dayalı cemaat yapısının, kapitalist düzen içerisinde de devam ettirilmesi gerekmektedir. Yani, modernizmin ortaya koyduğu yeni koşullar altında eski düzen tekrar canlandırılmalıdır (Kansu, 2006, s. 119).

Azınlıkta olan ve "*müdahale karşıtı*" bir anlayışı benimseyen diğer grup ise, "*pozitivist-merkezîyetçi*" Ahmet Rıza'nın grubuydu (Bayur, 1991, s. 298) -ki bu grup "İttihat ve Terakki"nin bir devamıdır (Çavdar, 2008, s. 19-20). Esas amacı merkezi bir ulus devlet olan bu grup için (Hanioglu, 1981, s. 201), birinci öncelik Osmanlı imparatorluğunun korunması ve bu bağlamda da Osmanlı topraklarının yabancı hâkimiyeti altına girmesinin engellenmesidir (Knight, 2010, s. 69).

Bu doğrultuda Ahmet Rıza'nın (ve grubunun) siyasi yaklaşımının, merkezîyetçi (Uslu & Aytakin, 2015, s. 103), yabancı müdahalesine karşı ve aynı zamanda himayeci bir "milli iktisat" görüşüne dayandığı söylenebilir (Aydın, 2009, s. 124). Daha açık bir anlatımla, Comte'un akılcı düşüncesine dayanan merkezi bir anayasal yönetimin savunulması; güçlü/radikal bir merkezi değişim modelini esas alan, devleti ve toplumu yukarıdan aşağıya yeniden inşa etme anlayışı, Fransız Jakobenezmine dayandırılmıştır (Göle, 2000, s. 99). Kısacası, Fransız Devrimi ve (bu bağlamda da) Fransız Pozitivizmi örnek alınmıştır (Zürcher, 2009, s. 41).

Pozitivizmin kurucusu Comte'a göre, İnsanların çoğunluğu "aklına" göre değil, "duygu ve "hırslarına" göre hareket etme eğilimindedirler. Böyle olmakla birlikte, seçkin olarak nitelendirilen az sayıda insanda, aksine, duygulardan ziyade, akıl ön plandadır. Doğru kararları verebilenler de bilimin rehberliğinde akılla hareket etme kabiliyetine sahip bu az sayıdaki "*seçkin*" insanlardır (Cevizci, 2018, s. 814).

Dahası Comte, 19. yüzyılda, toplum üzerindeki kontrolün gelecekte seçkin insanlardan oluşan ve "*bilimsel rahiplik*" olarak adlandırılan "*bilimsel bir aristokraziye*" geçeceğini savunmuştur. Comte'a göre, bu yönetim biçimi, klasik Antik Çağ'da hâkim olan "*teolojik*" aşama ve Orta Çağ'da hâkim olan "*metafizik*" aşama yerine, insan aklının 19 yüzyılda ulaştığı "*pozitif*" aşamanın zorunlu bir sonucu olacaktır (Mosca, 1939, s. 330).

Bu görüşler bağlamında toplum, bilimsel bilgi sahibi, bu "*seçkin*" insanlar tarafından yönetilmeli; yönetilen çoğunluğun karşılaştıkları problemleri çözmeye ihtiyaç duydukları bilgi de yine bu "*seçkin*"

³⁰ Bu aynı zamanda, Osmanlı liberalizmi ile Türk milliyetçiliğini işaret eden bir kutuplaşmaya da karşılık geliyordu (Lewis, 2008, s. 275).

³¹ Frederic Le Play, muhafazakâr Katolikliğin önde gelen bir teorisyeni olarak kabul edilir ve bu ideolojiye önemli katkılarda bulunmuştur. Eğitilmiş bir bilim adamı olan Le Play, aynı zamanda Fransa'nın İkinci İmparatorluğu döneminde saygın bir figür olarak da tanınmaktadır. Le Play, muhafazakâr geleneğin değerlerine sıkı sıkıya bağlı kalmış ve 1789 olaylarıyla ilişkilendirilen "sahte dogmalara" kesin bir şekilde karşı çıkmıştır. Le Play'in sosyal olguların gözlemlenmesine dayanan ampirik yönteminin bu muhafazakâr görüşlerle çelişmediği savunulmaktadır. (Beneton, 1991, s. 97). Le Play'in çalışmaları temel olarak aile yapısının güçlendirilmesini, paternalizme dayalı bir işçi-işveren ilişkisini ve özel mülkiyete mutlak saygıyı içermekteydi (Riutort, 2019, s. 17)

³² Prens Sabahattin, Merkezîyetçilikte olduğu gibi birbirine bağımlı, güçsüz, tembel, sorumsuz, işletme ve düzenleme yeteneğinden yoksun idari kadrolar yerine, bireyci yapının bir ürünü olan Adem-i Merkezîyetçilikte olduğu gibi girişimci, yetkin ve uyumlu idari kadroların olacağını ve bunun doğal sonucu olarak da işletme ve düzenleme yeteneğiyle donatılmış bir adem-i merkezîyetçiliğe geçileceğini, bunun da "güvenli" ve "düzenli" bir yaşama yol açacağı savunmaktadır (Sabahaddin, 2018, s. 247).

³³ Prens Sabahattin, devlet yönetiminde İngilizlerin "self-gouvernement" olarak adlandırdıkları, Adem-i Merkezîyetçisi gerçek bir gelişme modeli olduğunu beyan etmektedir. (Sabahaddin, 2018, s. 241).

³⁴ Bu amaca yönelik olarak Prens Sabahaddin, tüketim, tembellik ve esareten üretim, girişim ve bağımsızlığa geçmenin tek yolunun bireyci aileler kurabilecek erkek ve kız çocukları yetiştirmek olduğunu söylemiştir (Sabahaddin, 2018, s. 254).

insanlar tarafından öğretilmelidir/verilmelidir. Çoğunluk, "seçkin" azınlık tarafından ıslah edilmeli ve eğitilmelidir (Cevizci, 2018, s. 814). Kısaca, "seçkin azınlık" çoğunluğa rehberlik etmelidir.

Ahmet Rıza'nın, toplumu sürekli ve düzenli bir biçimde dönüştürebilecek "aydınlar"dan oluşan bir "elit /seçkin" sınıf fikrini benimsediği görülmektedir. Rıza'ya göre, âlimler ya da aydınlar "devlet gemisi"nin kaptanlarıdır. Ahmet Rıza'nın bu görüşlerinde, pozitivist aydınlardan esinlendiği bilinmektedir (Kaynar, 2022, s. 63).

Daha açık bir söyleyişle, Ahmet Rıza'nın, "seçkinler" rehberliğindeki "düzen içerisinde ilerleme"ye dayalı modernleşme görüşünün, Pozitivist anlayışa dayandığı ileri sürülmektedir (Zürcher, 2009, s. 52). Bu anlayışa göre, yukarıda da ifade edildiği üzere, toplumun karşılaşacağı/karşılaştığı iktisadi, sosyal ve siyasal problemleri çözecek, bilimsel doğrular rehberliğinde topluma yol gösterecek seçkinlere, yani toplum mühendislerine ihtiyaç vardır (Cevizci, 2018, s. 814). Dönemin içinde bulunulan koşullarının zorunlu bir sonucu olarak bu durum, aynı zamanda Pozitivizmin, söz konusu dönemde neden her derde deva bir anlayış olarak görüldüğünü de bize açıklamaktadır.

Bu görüşler doğrultusunda, Ahmet Rıza'nın (ve grubunun), "seçkin" insanlar rehberliğinde oluşturulacak, yeni bir siyasi (ve de sosyal) yapının ancak yeni bir siyasal kültürle mümkün olabileceği öngörüsüyle, sadece "baklar"ı değil, aynı zamanda "vazife ve mesuliyetleri" de merkezine alan bir vatandaşlık kavramı geliştirdiklerine tanık olunmaktadır. Ahmet Rıza'nın, öncesinde bahsi geçen, *Vazife ve Mesuliyet adlı eserindeki* kavramlaştırmaları bu bağlamda değerlendirmek mümkündür (Kaynar, 2017, s. 33).

Ele alınması gereken bir diğer konu da Türk modernleşmesinin geniş bir alanda pozitivist rasyonalitenin zımnî arka planından beslendiği gerçeğidir (Mardin, 2015, s. 154). Kimi araştırmacılara göre Ahmet Rıza'nın (ve grubunun) toplum mühendisliğine dayalı bu pozitivist modernleşmeci görüşlerinin, Atatürk'ün merkezîyetçi düşüncelerinde ve bu doğrultudaki devrimlerinde önemli ölçüde etkili olmuştur (Malkoç, 2017, s. 134). Bu araştırmacılara göre pozitivism, Ziya Gökalp vasıtasıyla Durkheim'in (dayanımcı) sosyolojisiyle³⁵ uyumlaştırılmaya çalışılmış (Tunaya, 2009, s. 106), böylece Ahmet Rıza'nın benimsemiş olduğu (İttihat ve Terakki'ye yön veren ittihatçı) görüşler Comte'cu bir yaklaşımla Kemalizm'e aktarılarak Türk modernleşme hareketine yön vermiştir (Köker, 1993, s. 163).

Nitekim Kemalist modernleşme anlayışı da, Ahmet Rıza'nın (ve Grubu'nun) görüşleriyle aynı doğrultuda, merkezîyetçi ve anti-müdahaleci bir yaklaşımla Türk modernleşmesinin, toplumdan/bireyden yola çıkarak değil, devlet-toplum/birey ilişkisinde önceliğin ve üstünlüğün devlete verilerek gerçekleşmesi gerektiğini ileri sürmüştür³⁶ (Çetin, 2007, s. 55). Bir "ulus devlet"i işaret eden bu modernleşme yaklaşımının, dini olanı değil seküler/dünyevi³⁷ olanı öncelediği de ayrıca ve tekrar vurgulanmalıdır (Lewis, 2008, s. 313).

Bununla birlikte, Ahmet Rıza'nın "merkezîyetçi" ve "müdahale karşıtı" görüşlerinin çoğunlukta olan "anti merkezîyetçi" ve "müdahaleci" görüşlere tercih edilmesini, Osmanlı'dan bu yana zaten var olan merkezîyetçi siyasal geleneğinin yanı sıra, işgal altındaki bir ülkede milliyetçilik ve bu bağlamda da (merkezîyetçi) ulus devlet kavramlaştırmalarının bir sonucu olarak da değerlendirmek mümkündür.

4. Sonuç

Türk modernleşme hareketine yön veren siyasi görüşleri Ahmet Rıza'yı önemli bir figür haline getirmektedir. Ancak, hareketin düşünce safhasının her yerinde etkili olan Ahmet Rıza'nın eylem aşamasında izine rastlamak zordur³⁸ (Sönmez, 2012, s. 120).

³⁵ Ziya Gökalp'ın İkinci Meşrutiyet yıllarında özellikle Yeni Mecmua'da sık sık kullandığı "mekanik dayanışma" ve "organik dayanışma" kavramlarının patenti Durkheim'di. Atatürk de toplumsal evrimi açıklamak için Durkheim'in "mekanik dayanışma" ve "organik dayanışma" kavramlarını kullanıyordu (Toprak, 2020, s. 325-324).

³⁶ Nitekim Tunaya da, İkinci Meşrutiyet dönemindeki esas tartışma konusunun birey/toplum (yerel) ve devlet (merkez) olduğunun altını çizmektedir (Tunaya, 2009, s. 106).

³⁷ Kemalizm'in "hayatta en hakiki mürşit ilimdir" anlayışı bu noktada anlam kazanmakta; laiklik ise, İslami inanç modelinin yerini yeni düzende akılcı bir inanç ve örgütlenme modelinin alması olarak anlam kazanmaktadır (Köker, 1993, s. 168).

³⁸ Ahmet Rıza'nın düşüncelerinin eylem safhası ittihatçı subaylar tarafından yürütülecektir (Mardin, 1983, s. 162). Nitekim süreç içerisinde İttihat ve Terakki'nin liderliği, Ahmet Rıza gibi düşünürlerden subaylara, bürokratlara geçmiştir (Sönmez, 2012, s. 120). Ve son olarak 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanında Ahmet Rıza ve diğer Jön Türk düşünürlerinin hiçbir fiili etkilerinin olmadığı da bilinmektedir (Sönmez, 2012, s. 123).

Bu düşüncelerin eyleme dönüşmüş biçiminde (Türk modernleşmesinde) din/İslam, devlet ve toplum hayatından bireysel ibadet boyutuna indirgenmiş; pragmatik bir yaklaşımla ona (İslam'a), toplumu kaynaştırıcı/dayanışmacı işlevinden başka bir işlev yüklenmemiştir. Söylem düzeyinde bakıldığında ise, Ahmet Rıza'nın hemen hemen bütün görüşlerini İslami argümanlarla temellendirmeye/meşrulaştırmaya çalıştığını görmekteyiz.

Bunun izah edilebilir en yalın anlamı; pragmatik bir din yaklaşımıdır. Pozitivizmin kurucusu Comte'un da din konusunda böyle bir pragmatik tercihe yöneldiği gözlemlenmektedir. Bu durum, Türkiye bağlamında, geleneksel toplumun dininin "İslam", modernleşen toplumun (modern toplum) dininin ise - Brezilya'da olduğu gibi- "Pozitivizm" mi olması gerektiği tartışmalarını gündeme getirmektedir. Çünkü aklı önceleyen Pozitivizm'de manevi/ilahi olana yer yoktur.

Buna göre Ahmet Rıza'nın İslam'ı önceleyen bu yoğun dini söylemlerinin, geleneksel toplum ile modern toplum arasındaki geçiş sürecindeki toplumu, pozitivizme hazırlamak yani pozitivizmi meşrulaştırmak amacına yönelik olduğu söylenebilir. İslam'ın, Pozitivizme Hristiyanlıktan daha yakın olduğu şeklindeki ifadeleri de bu bağlamda değerlendirilebilir.

Bununla birlikte, Ahmet Rıza'nın ifadesine göre, bu yoğun dini söylemlerinin amacı, bir yönüyle, Batı'nın "emperyalist" saldırganlığına karşı koymaktır. Bu bağlamda bakıldığında, Ahmet Rıza'nın neredeyse bütün eserlerinin ortak konusunun bu "emperyalist" saldırganlık olduğu görülmektedir.

Bu görüş, Ahmet Rıza'nın "müdahale karşıtlığı"nın temelini oluşturmaktadır. Aynı zamanda, Jön Türkler arasında yer alan bir diğer önemli figür olan Prens Sabahaddin ile olan ayrılığın temel nedeni olarak da ortaya çıkmaktadır. Bir diğer ayrışma konusu ise merkezîyetçilik ve âdem-i merkezîyetçilik/yerinden yönetim arasındaki görüş farklılıklarıdır.

Toplumun Pozitivist (aklı önceleyen) görüşler doğrultusunda yukarıdan aşağıya tasarlanması, merkezi bir idarenin gerekliliğini zorunlu kılmaktadır. Merkezi idareyi (merkezîyetçiliği) zorunlu kılan bir başka, ama aynı zamanda bağlantılı, bir neden de Pozitivizmin "ordre" (düzen) ilkesidir. Nitekim "düzen", birlikteliği; bir olmayı, tek merkezliliği gerektirmektedir. Pozitivistlere (ve dolayısıyla Ahmet Rıza'ya) göre çok merkezli olma, merkezîyetsizlik (âdem-i merkezîyet) ise, kargaşayı getirecektir.

Kargaşa, Pozitivizmin bir diğer ilkesi "progress (ilerleme)" önündeki en büyük engeldir. Nitekim ilerlemenin olması düzenin sağlanmış olması koşuluna bağlıdır. İlerleme, düzen içerisinde olacaktır/olmalıdır. Bu "düzen (Ordre)"nin somutlaşmış/cisimlenmiş halinin "ulus devlet"e karşılık geldiği söylenebilir. Dolayısıyla, "ilerleme (Progrés)" de bu "ulus devletin" "*muasır medeniyetler seviyesine çıkma*"sı olarak formüle edilebilir.

5. Extended Abstract

In this study, Ahmet Rıza's political views, which have an important place in Turkish Modernization, have been tried to be revealed through positivism, religion, centralism and anti-interventionism approaches. In the first sub-title of the first part of the article, Ahmet Rıza's life has been briefly discussed, with the thought that it can form a basis for his political views; In the second sub-title, brief information about his works has been provided.

Ahmet Rıza's views on "Positivism and Religion (Islam)" are emphasized in the first sub-title of the second chapter, which forms the main part of the article in which Ahmet Rıza's political ideas are examined; In the second sub-title, "Centralist and Anti-Interventionist" approaches are discussed. In the study, what kind of modernization model Ahmet Rıza's political views tried to reveal; Answers were sought to the questions of whether this model consisted of systematic and coherent thoughts or a complex of contradictory thoughts; At the same time, its intellectual effects on the Kemalist modernization movement have been also briefly questioned.

Although the literature review method has been used throughout the study, the text/discourse analysis method has also been applied, in part, with a qualitative approach, through the statements of Ahmet Rıza, and in this context, all of Ahmet Rıza's Turkish works have been examined as primary sources. Secondary sources of the study have been tried to be as wide as possible.

The influence of Ali Bey, whose father was nicknamed "British", and his mother, Naile Hanım, should not be overlooked in shaping Ahmet Rıza's political views. Despite Ahmet Rıza's westernist ideas, he gave

a great place to religious/Islamic issues in his views; Another noteworthy issue is that he tries to base his ideas on Islamic references. It is possible to find these references in almost all of his works. As a matter of fact, it is in sight that Ahmet Rıza tried to put forward his criticisms against the Western occupation and exploitation with Islamic references, through the Crusades.

However, it is also understood from the letters Ahmet Rıza wrote to his sister that he did not adopt any religious/Islamic values when he went outside the political and/or social sphere. It is known that the Comtean Positivist philosophical understanding that Rıza adopted had a significant impact on such a pragmatic approach to religion. This situation also gives us important clues as to why positivism was seen as a panacea for the occupied countries in that period.

As a matter of fact, positivist principles based on a scientific and universal understanding formed the intellectual basis of the Union and Progress Movement; The idea of "progress in order" was transformed into "progress in unity" and "unity/unity"- "progress/progress" gave the Movement its name. The interrelated (and also interdependent) concepts of "order" and "unity" are briefly; "unity" is the precondition of "order"; "Order" is put forward as a prerequisite for "progress".

In this respect, it would not be wrong to say that Ahmet Rıza's "centralist" and "anti-interventionist" views are also a result of the positivist approach he has adopted. While "centralization" appears as unity (and thus the precondition of "order"), the "anti-interventionist" view emerges as a natural consequence of an occupied country's struggle against exploitation. In short, the indispensable condition of resistance and independence against the occupation is "unity" and/or "centralism".

Opposing Ahmet Rıza and defined as the Prince Sebahattin group, the view displayed an "anti-centralist" and "pro-intervention" approach. According to this view, which is also based on a philosophical approach opposed to the positivist philosophical understanding; The British state model should be taken as an example, the traditional structure should be preserved and a gradual change model should be adopted.

As the approach of the Ahmet Rıza group, which is known to be in the minority of these two models, it is witnessed that the Centralist and Anti-Interventionist views, as the dominant views that also guide the modernization movement, left their mark on the period. It is a remarkable view that in addition to the popularity of nation-state conceptualizations in the current conjuncture, a centralist state tradition that already existed in the Ottoman Empire may have also been influential.

Ultimately, it gives us an idea of why positivism, which almost exactly overlaps with centralist views, was seen as a guide in this period. As a matter of fact, these positivist views, which formed the intellectual basis of the Committee of Union and Progress, appear as an understanding that guides the Turkish modernization movement in the next period. It is a well-known fact that Ahmet Rıza's (and his group's) positivist modernization views based on social engineering overlap to a large extent with Atatürk's centralized modernization practices.

The inclusion of the idea of "social solidarity/solidarism" as a result of the Kemalist conceptualization of the "nation state", which corresponds to the idea that progress, that is, reaching the "level of contemporary nations", should be in order and together can also be evaluated in this context. In conclusion, it can be observed that there is a continuity between the theoretical views of Ahmet Rıza and the Kemalist modernization movement.

Keywords: Modernization, Positivism, Religion, Centralism, Decentralization, Anti-Interference, Interventionism.

Araştırmacıların Katkı Oran Beyanı/ Contribution of Authors

Yazarların çalışmadaki katkı oranları Mustafa TOPUZ %100 şeklindedir.
The authors' contribution rates in the study are Mustafa TOPUZ %100 form.

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışmada herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.
There is no conflict of interest with any institution or person in the study.

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale İntihal programlarında taranmış ve İntihal tespit edilmemiştir.
This article was scanned in Plagiarism programs and Plagiarism was not detected.

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi kapsamında belirtilen kurallara uyulmuştur.
In this study, the rules specified within the scope of the Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive were followed.

Kaynakça

- (1897, Décembre 5). *Osmanlı*(1).
- Akşın, S. (1997). *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Aydın, S. (2009). İki İttihat Terakki: İki ayrı Zıynet, İki Ayrı Siyaset. T. Bora, & M. Gültekingil (Dü) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (s. 117-128). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılap Tarihi* (Cilt 1/1). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Beneton, P. (1991). *Muhafazakarlık*. (C. Akalın, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berkes, N. (2008). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bottomore, T., & Nisbet, R. (2010). *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*. (M. Tunçay, & A. Uğur, Dü) İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Cevizci, A. (2018). *Felsefe Tarihi: Thales'ten Baudrillard'a*. İstanbul: Say Yayınları.
- Comte, A. (2009). *A General View of Positivism*. New York: Cambridge University Press.
- Comte, A. (2009). *The Catechism of Positive Religion* (3 b.). New York: Cambridge University Press.
- Comte, A. (2012). *İslamiyet ve Pozitivizm* (2 b.). (C. Cherfils, Dü., & Ö. Gözel, Çev.) İstanbul: Dergah Yayınları.
- Çavdar, T. (2008). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1839-1950*. Ankara : İmge Kitabevi.
- Çetin, H. (2007). Modernleşme Evrimi: Türk Devrimi. *Muhafazakar Düşünce*(12), 23-63.
- Deringil, S. (2007). *Simgeden Millete: II. Abdulhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Durukan, K. (2009). Türk Liberalizminin Kökenleri: Prens Sebahaddin ve İlm-i İçtima. T. Bora, & M. Gültekingil (Dü) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (Cilt 1, s. 141-155). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ebüzziya, Z. (1989). Ahmet Rıza. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 2, s. 124-127). içinde İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1962). *Augusto Comte ve Ahmet Rıza*. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Freyer, H. (2021). *Sosyoloji Kuramları Tarihi*. (M. R. Ayas, Dü., & T. Çağatay, Çev.) Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Göle, N. (2000). *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Göle, N. (2004). *Mübendiler ve İdeoloji*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Gündüz, M., & Bardak, M. (2011). *Eğitimci Bir Jön Türk Lider: Ahmet Rıza Bey ve "Vazife ve Mesuliyet" Eserleri*. İstanbul: Divan Kitap.
- Hami, O. (1988). Ahmet Rıza Bey'in Biyografisi. A. Rıza içinde, *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlakın İflassı* (s. 6-9). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (1981). *Bir Siyasal Düşünür olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal.
- Hanioğlu, M. Ş. (1985). Jön Türk Basını. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'te Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 3, s. 844-850). içinde İstanbul: İletişim Yayınları.
- Işın, E. (1985). Osmanlı Mopdernleşmesi ve Pozitivizm. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 2, s. 352-362). içinde İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kansu, A. (2006). Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, 'Sosyal Mesele' ve 'İçtimai Siyaset'. T. Bora, & M. Gültekingil (Dü) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Muhafazakarlık* (Cilt 5, s. 622-631). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaynar, E. (2017). Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Ortadoğu'da Anayasal Düzen'in Gelişimi. *Toplumsal Tarih*(280), 26-35.
- Kaynar, E. (2022). Aydınlanma Mantığı ve Devrim'in Gerçekleri: Jön Türk Devrimi'nden Sonra Jön Türkler. N. L. Aksu, & F. Georgeon (Dü) içinde, *Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türkler* (R. Yüksel, Çev., s. 55-80). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Knight, E. F. (2010). *1908 İhtilal'in Hikayesi: Jön Türkler ve Abdülhamit*. İstanbul: Kariyer Yayınları.
- Kocabaşoğlu, U. (2010). Hürriyet'in Basması Kadar Basını da Ünlüdür. S. Akşın, S. Balcı, & B. Ünlü (Dü) içinde, *100. Yılında Jön Türk Devrimi* (s. 163-209). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Korlaelçi, M. (2009). Pozitivist Düşüncenin İthali. T. Bora, & M. Gültekingil (Dü) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (s. 214-222). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köker, L. (1993). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuran, A. B. (1945). *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Tan Matbaası.
- Lewis, B. (2008). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (B. B. Tuna, Çev.) Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Malkoç, E. (2017). *Ebü'l Abrar Ahmet Rıza Bey: Bir Pozitivistin Hayatı, Yazışmaları ve Düşünce Dünyası*. İstanbul: DER yayınları.
- Mardin, Ş. (1983). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2015, June). Turkish Islamic Exceptionalism Yesterday and Today: Continuity, Rupture and Reconstruction in Operational Codes. *Turkish Studies*, 6(2), 145-165. doi:10.1080/14683840500119478
- Mosca, G. (1939). *The Ruling Class (Elementi di Scienza Politica)*. New York and London: McGraw-Hill Book Company .
- Öğün, S. S. (1997 Güz). Türk Muhafazakarlığının Kültürel Politik Kökleri ve Peyami Safa'nın Muhafazakar Yanılgısı. *Toplum ve Bilim*(74), 102-154.
- Özcan, A. (2004). Meşveret. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 29, s. 396-398). içinde İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özden, B. A. (2009). Ahmet Rıza. T. Bora, & M. Gültekingil (Dü) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (s. 120-123). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özipek, B. B. (2005). İrtica Nedir? T. Bora, & M. Gültekingil (Dü) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık*, (s. 236-244). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özlem, D. (2002). Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset. T. Bora, & M. Gültekingil (Dü) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık* (s. 452-464). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ramsour, E. E. (2013). *Genç Türkler ve İttihat Terakki: 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi*. İstanbul: Etkin Kitaplar.
- Reyhan, C. (2008). *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri: Prens Sabahaddin (1877-1948)*. Ankara : İmge Kitabevi.
- Riutort, P. (2019). *Sosyolojiye Giriş Dersleri*. (E. C. Gürcan, Çev.) Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Rıza, A. (Dü.). (1897, Août 15). *Mechveret*(41).
- Rıza, A. (1897, Août 1). Chosees De Turquie. (A. Rıza, Dü.) *Mechveret*(40).
- Rıza, A. (1988). *Batı'nın Doğu Politikasının Ablaken İflası*. (Z. Ebüzziya, Çev.) Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Rıza, A. (2001). *Anılar*. Ankara: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.
- Rıza, A. (2015). *Batı'nın Politik Ablaksızlığı (Batı'nın Doğu Politikasının Ablaki İflası)*. (E. Göze, Çev.) İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Sabahaddin, P. (2018). *İttihat ve Terakki'ye Mektuplar: Türkiye Nasıl Kurtarılabilir ? ve İzahatlar* (2 b.). (E. S. Malkoç, & A. İzgöer, Dü) İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Sönmez, E. (2012). *Ahmet Rıza: Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entellektüel Portresi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Şehsuvaroğlu, H. Y. (2001). Ahmed Rıza Bey Kimdir? A. Rıza içinde, *Anılar* (s. 5-9). İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.
- Timur, T. (1994). *Türk Devrimi ve Sonrası*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Toprak, Z. (2013). *Türkiye'de Popülizm 1908-1923*. İstanbul : Doğan Kitap.
- Toprak, Z. (2020). *Atatürk: Kurucu Felsefenin Evrimi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları .
- Tunaya, T. Z. (2008). *Türkiye'de Siyasi Partiler: Mütareke Dönemi* (Cilt 2). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2009). *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938): Birinci Kitap Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)*. İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Tunaya, T. Z. (2011). *Türkiye'de Siyasi Partiler: İkinci Meşrutiyet* (Cilt 1). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Turan, Ö. (2009). Oryantalizm, Sömürgecilik ve Ahmet Rıza. *Toplum ve Bilim*, 115, 6-41.

- Turan, Ö. (2010). Ahmet Rıza ve Postkolonyal Bağlam. S. Akşin, S. Balcı, & B. Ünlü (Dü) içinde, *100. Yılında Jön Türk Devrimi* (s. 585-589). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Uğurlu, Ö. A. (2009). *Biç İttihatçılar: İbrahim Temo-Ahmet Rıza*. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Uslu, A., & AYTEKİN, E. (2015). 1908-1923: Burjuva Devriminin ve Savaşın Belirsiz Sınırlarında. G. Atılğan, C. Saraçoğlu, & A. Uslu (Dü) içinde, *Osmanlı'da Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat* (s. 89-193). İstanbul: Yordam Kitap.
- Ülken, H. Z. (2017). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Vergin, N. (2022). *Siyasetin Sosyolojisi*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Yayla, A., & Seyitdanlıoğlu, M. (Bahar-Yaz 1998). Türkiye'de Liberalizm. *Liberal Düşünce*(10-11), 52-63.
- Yıldırım, E. (2004/1). Türk Sosyolojisinde Pozitivizm: Bilginin Sosyolojik Tasarımı (1908-1945). *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi / Journal of Sociological Research*, 107-130.
- Zürcher, E. J. (2003). *Milli Mücadelede İttihatçılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2009). Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları. T. Bora, & M. Gültekingil (Dü) içinde, *Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm* (Cilt 2, s. 44-55). İstanbul: İletişim Yayınları.